

А. В. ВЕЛИУЛАЕВА

Къырымтатар тили
грамматикасындан
джедвеллер

Велиулаева А.

Къырымтатар тили
грамматикасындан

ДЖЕДВЕЛЕР

*Орта мектепнинъ
5 - 9 сыныфлар талембелери ичюн*

Къырым тасиль назирлиги тасдыкълады

Къырымдевокъувпеднесиир
Симферополь
1999

Къуланманы бутюнлей я да онынъ айры къысылларыны изинсиз нешир
этиов ясакъ этиле.
Коммерция макъсадынен файдаланув тек тертип этиджи ве нешприятнынъ
разылыгынен мумкюн.

- Велиулаева А.В.**
В 27 *Къырымтатар тили грамматикасындан джедвеллер.* Орта мектепнинъ 5-9-нджы сыныф
талебелери ичюн. Симферополь: Къырым девлет окъув-педагогика нешриятъ, 1999. —
176 с. — Къырымтатар тилинде.
ISBN 5 -7707-5221 -I

Къуланма 5-9-нджы сыныфлар ичюн къырымтатар тили программасыны къаврап ала. Джедвеллер ярдымджы
ве коръгезме васта оларакъ къулланыла биле.

Тертип этиджи къырымтатар тили дерсликлери, лугъатлары, ильмий-методик ишлер ве макъалелерден
файдаланды.

ББК 81.2 Крым.тат. — 922

- Велиулаева А.В.**
В 27 *Таблиці з граматики кримськотатарської мови.* Посібник для учнів 5-9 класів середньої
школи. — Симферополь: Кримське навчально-педагогічне державне видавництво, 1999. —
176 с. — Кримськотатарською мовою.
ISBN 5 -7707-5221 -I

Посібник містить матеріал за програмою кримськотатарської мови для 5 — 9 класів. Таблиці можуть бути
використані вчителем як допоміжний матеріал на уроках.

В посібнику використані підручники, словники, науково-методичні статті з кримськотатарської мови.

ББК 81.2 Крым.тат. — 922

ISBN 5 -7707-5221 -I

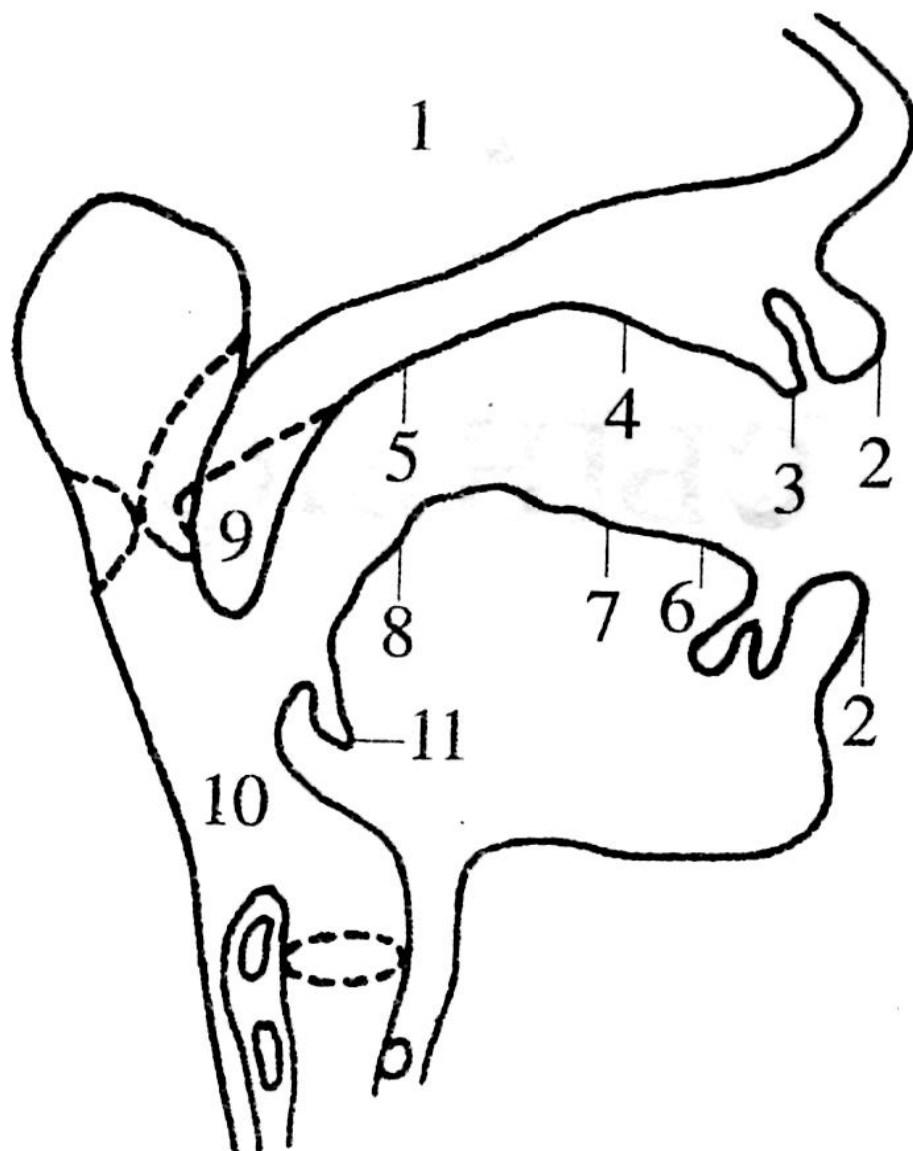
© Велиулаева А.В., 1999

© Къырымдевокъувнедешир, 1999

5

сыныф

СҖЙЛҖВ МУЧЕЛЕРИ

1. Бурун бошлугъы

2. Дудакълар

3. Тишлер

4. Къатты танълай

5. Йымшакъ танълай

6. Тильнинъ огъ къысмы

7. Тильнинъ ортасы

8. Тильнинъ арт къысмы

9. Уфакъ тиль

10. Богъаз

11. Терен (чукъур) тиль
арты

СОЗУКЪ СЕСЛЕР

	Дудакъсыз	Дудакълы
Ог сыра (индже)	э, и	ö, ü
Арт сыра (къалын)	а, ы	о, у

- Иза:** 1. Созукъ сеслерни айткъанда, ава агъызымыздан сербест ве енгиль чыкъта.
2. Ог сыра созукъларны айткъанда, тиль огге таба арекет эте, арт сыра созукъларны айткъанда исе, бир аз арткъа чекиле.
3. Дудакълы созукъларны айткъанда, дудакълар огге узана ве тегереклене.

СОЗУКЪ СЕСЛЕРНИ БИЛЬДИРГЕН АРИФЛЕР

	Арифлер	
Бир созукъ сесни бильдирген арифлер	<i>а, и, о, у, ы, э</i>	} 10 ариф
Эки сесни бильдирген арифлер	<i>е, ё, ю, я</i> <i>[йэ], [йо], [йу], [йа]</i>	

- Иза:**
1. Сеслерни айтамыз ве эшитемиз, арифлерни коремиз ве язамыз.
 2. Созукъ сеслерни бильдирген 10 ариф бар.

КЪАЛЫН ВЕ ИНДЖЕ СОЗУКЪЛАР

Къалын	Индже	Къалын ве индже
<i>а, ы, я</i>	<i>и, е, э</i>	<i>о, у, ё, ю</i>

- Иза:** 1. *а, ы, я* арифлери даима къалын созукъ сеслерни бильдирелер: *алты, къыр, яхшы*.
2. *и, е, э* арифлери даима индже созукъ сеслерни бильдирелер: *перде, эмен, килит*.
3. *о, у, ё, ю* арифлери эм къалын (*от, къуш, ёл, юкъу*), эм индже (*отъмек, утю, тёр, гүль*) созукъ сеслерни бильдирелер.

Е арифи

Бир сесни бильдире

*мемлекет, чечек,
керчек, кезинмек,
мердивен, мелевше,
Эреджен*

Эки сесни бильдире

*ель, елькен, ешилъ
енъ, еди, куе, имае
енгиль, джиез, емиш,
Сафие*

- Иза:** 1. *Е* арифи даима индже созукъ сесни бильдире
берекет, етерлик, етим.
2. *Е* арифи сёз башында ве ачыкъ эджадан сонъ
эки сесни [йэ] бильдире: *еди, куе.*
3. Тутукътан сонъ *Е* арифи бир [э] сесни бильдире
гедже.

Ё арифи

Бир сесни бильдире

*сёз, чёль, чён, тёне,
тёгерек, тёкюнти, тель,
тёр, телемек*

Эки сесни бильдире

*ёлакъ, ёнгъа, ёкъсул,
ёл, ёргъан, ёрулмакъ,
ёргъун, ёсун, ёнмакъ*

- Иза:* 1. Ё арифи эм къалын (*ёсма*), эм индже (*сёз*) созукъ сеслерни бильдире.
2. Ё арифи сёз башында эки сесни бильдире, эджа исе къатты айтыла: *ёлдаш*.
3. Ё арифи эки тутукъ арасында индже [*ö*] сесни бильдире ве эджа йымшакъ айтыла: *тёгерек*.

Ю арифи

Бир сесни бильдире

Эки сесни бильдире

ИНДЖЕ СОЗУКЪ

*бутюн, гюгюм,
дюльгер, дюнья,
кулькю, сюзгюч*

КЪАЛЫН СОЗУКЪ

*юва, юкъу, оюн,
юкъары, юмрукъ,
къую, къою, аюв*

ИНДЖЕ СОЗУКЪ

*юрек, юксек, юк,
юклемак, юрмек,
тююм, юнь, юз*

- Иза:** 1. **Ю** арифи тутукътан сонъ бир индже [ү] сесни бильдире ве эджа йымшакъ окъула: *дюрбе*.
2. **Ю** арифи сёзнинъ башында ве созукътан сонъ эки сесни – къалын [йу] ве индже [йү] сеслерни бильдире: *юкъу, аюв, тююм*.

Я арифи

Бир сесни бильдире

*кяр, тюкян, кямиль,
кягъыт, гунях, сילה*

Эки сесни бильдире

*яз, аяз, аякъ, беяз, эшья,
хавъяр, сермия, тезья*

- Иза:** 1. Тутукътан сонъ **я** арифи бир сесни бильдире ве огюндеки тутукъны йымшата: **имля**.
2. **Я** арифи сёзнинъ башында, созукътан ве айырыджы ишаретлерден (**ъ, ь**) сонъ эки сесни [**йа**] бильдире: **яваш, аят, дерья**.
3. **Я** арифи олгъан эджадан сонъ къалын ялгъа-малар къошула: **яш-лар, си-ля-лан-макъ**.

И, Ы

арифлери

И

Ы

Индже созукъны
ифаделей

кирпичик, инджи, исим,
истемек, тиль, тиш,
ишкир, кельди, килит

Къалын созукъны
ифаделей

къырмыскъа, къыр,
къытмыр, сырлы, сыр,
тыртыр, къашкъыр

Иза: И, Ы арифлерини бильдирген созукъ сеслер къырым-
татар тилинде къыскъа ве тез айтылалар:
сыр (рус.) – сыр (къыр. тат.), бил (рус.) – биль (къыр. тат.).

O

арифи

Къалын [O]

от, окъ, къой, къол,
къора, къолай, токъ,
солакъ, ода, къонъуз

Индже [Ö]

омюр, комюр, кой, кок,
озен, оксюз, оксюрмек,
окюнч, омюр, оглюк

Иза: **O** арифи сёзлерде эм къалын [o], эм индже [ö]
созукъ сеслерни бильдире: **къоба, кольге.**

у

арифи

Къалын [у]

Индже [ү]

*урба, уста, турна,**къуршун, одун, буз**утю, кулюк, кумюш,**курсю, сурет, кунь*

Иза: **У** арифи сёзлерде эм къалын [у], эм индже [ү] созукъ сеслерни бильдире: *къуш, сурет.*

ЭДЖА

Бир эджалы сёзлер	Эки эджалы сёзлер	Чокъ эджалы сёзлер
<i>баи, ат, яз, йыр, къол</i>	<i>у-тю, къу-ю, де-ре</i>	<i>а-ра-ба, са-ни-е, ме-ре-кен</i>

Иза: 1. Сёзнинъ бир кереден айтылгъан къысымына эджа дейлер.

2. Сёзде не къадар **созукъ** сес олса, о къадар эджа ола.

3. **Гъ, къ, нъ, дж** арифлери эджа авуштырылгъанда, болюнмезлер.

АЧЫКЪ ВЕ ЯПЫКЪ ЭДЖАЛАР

Ачыкъ эджа	Япыкъ эджа
<i>ме-се-ле,</i> <i>ля-ти-фе,</i> <i>къа-ра-джа,</i> <i>та-ле-бе</i>	<i>мек-теп,</i> <i>тель-бев,</i> <i>яш-лыкъ,</i> <i>къар-тал</i>

Иза: Созукъ сеснен биткен эджагъа **ачыкъ**, тутукъ сеснен биткен эджагъа **япыкъ** эджалар дейлер.

ЙЫ – ЙИ

сес бирикмелери

Къалын

йы

йыр, **къыйын**,
сайы, **байыр**

Индже

йи

йигит, **кийиз**,
йигирми, **кийим**

Иза: **Й** арифинден сонъ **ы**, **и** созукълары къыскъа ве тез айтылалар.

КЪАЛЫНЛЫКЪ – ИНДЖЕЛИК

Тамырда

Ялгъамада

Къалынлыкъ

Инджелик

Къалынлыкъ

Инджелик

*тырна*вуч,

*би*бер,

*о*дунларда,

*е*ллер,

къуш*а*къ

*э*рик

*я*зыджы

*э*вли

- Иза:** 1. Сёз тамырында созукълар я къалын, я индже оларар.
2. Эджнебий сёзлер бу къаидеге бойсунмазлар: *ки*ра*ме*т, *та*ле*бе*.
3. Тамырнынъ сонъки эджасы къалын олса, къошулгъан ялгъама да къалын ола: *бала*–*лы*къ–*та*н.
4. Тамырнынъ сонъки эджасы индже олса, къошулгъан ялгъама да индже ола: *мектеп*–*ли*–*ле*р–*ни*.

ДУДАКТЪЛЫЛЫКТЪ

Тамырда

Къалын

бу-рун,

о-дун

Индже

сю-рю,

сё-нюк

Ялгъамада

Къалын

туз-лукъ,

туз-суз

Индже

сют-лю,

сют-сюз

Иза: 1. Тамырнынъ биринджи эджасында созукъ сес дудакълы олса, экинджи эджада да (*а*, *е* олмаса) дудакълы созукъ ола.

2. Бир эджалы сёзде созукъ сес дудакълы олса, экинджи эджада къошулгъан ялгъамада да дудакълы созукъ олур.

Ихтар: Хаберлик, келиш ве тюсленюв ялгъамалары бу къаидеге бойсунмазлар: *досттыр*, *топны*, *сёнди*.

ТУТУКЪ СЕСЛЕР

Усулына Ерине коре		Дудакъ -дудакъ	Дудакъ -тиш	Тиль ог	Тиль орта	Тиль арт	Терен тиль арт
Шувул- тылы	Сагъыр	<i>п</i>	<i>т, ф</i>	<i>с, ш, ч, ц, щ</i>		<i>к</i>	<i>къ, х</i>
	Янъгы- равукъ	<i>б</i>	<i>д, в</i>	<i>з, ж, дж</i>	<i>й</i>	<i>г</i>	<i>гъ</i>
Соно- ры	Янъгы- равукъ	<i>м</i>		<i>л, н, р</i>		<i>нъ</i>	

- Иза:** 1. Тутукъ сеслерни бильдирген 25 дане ариф бар.
2. *Ж, Ц, Щ* тек эджнебий тиллерден алынган сёзлерде язылалар: *му^жде, ^цирк, пла^щ*.
3. *Ъ, Ъ* – бу ишаретлер сес бильдирмезлер. Олар айырыджы вазифесинде (*ъ*) ве йымшакълыкъ ишарети (*ь*) оларакъ къулланылалар.

НЪ

арифи

Н	НЪ
ОН, мана, кЪОНушув, тен, сини	ОНЪ, манЪа, кЪОНЪур, тенЪ, синЪир

- Иза: 1. **НЪ** арифи, эки ишареттен ибарет олып, бир сесни бильдире.
2. **НЪ** сесини теляффуз эткенде, тилимизнинъ арт кЪЫСМЫ танълайгъа тие, ава бурун ёлунен чыкъа.
3. **НЪ** арифи сёзнинъ ортасында ве сонъунда расткеле:
енъиш, танъ.

ГЪ, КЪ арифлери

ГЪ	КЪ
гъам, багъ, лагъап, гъыда, гъазап	къар, оракъ, къаргъа, къыш, къалпакъ

- Иза:** 1. **ГЪ, КЪ** арифлери, эки ишареттен ибарет олса да, бир сесни бильдирелер.
2. **ГЪ, КЪ** арифлери терен тиль арт сеслерини ифаделейлер.
3. **ГЪ, КЪ** тутукъларындан сонъ тек арт сыра созукълары (**а, о, у, ы**) языла: **гъазап, къол**.

Истисна: акъикъат, акъикъий, акъибет, тенкъит ве арап тилинден кирген дигер сёзлер

ДЖ арифи

Сёз башында	Сёз ортасында	Сёз сонъунда
<i>джан, джеза, джесюр</i>	<i>баджа, юдже, кендже</i>	<i>бордж, тадж, илядж</i>

- Иза:** 1. **ДЖ** ариффи эксерий сёз башында ве ортасында расткеле.
2. **ДЖ** ариффи, эки ишареттен ибарет олып, бир сесни бильдире.

ЯНЪГЪЫРАВУКЪ ве САГЪЫР ТУТУКЪ СЕСЛЕР

Чифтли	янъгъы- равукъ	б, в, г, гъ, д, ж, з, дж
	сагъыр	п, ф, к, къ, т, ш, с, ч

Чифтсиз	янъгъы- равукъ	м, н, нъ, л, р, й
	сагъыр	ц, щ, х

Иза: Ж, Ц, Щ арифлери тек эджнебий тиллерде алынган сёзлерде расткеле: **цирк, мужде яшик.**

ЯЛГЪАМАЛАРДА ТУТУКЪЛАРНЫНЪ ЯЗЫЛЫШЫ

Янъгъыравукъ		Сагъыр	
къатты	йымшакъ	къатты	йымшакъ
азбар- гъа	эв- ге	таш- къа	мектеп- ке
ёл- джу	тиль- джи	аш- чы	куреш- чи

Иза: Сёзлерге къошулгъан ялгъамада янъгъыравукъ-тан сонъ – янъгъыравукъ, сагъырдан сонъ – сагъыр тутукъ язылыр.

Ихтар: Чокълукъ ялгъамалары бу къаидеге бойсун-мазлар: сап-**лар**, сенет-**лер**.

К, КЪ, П

тутукъ сеслерининъ алмашувы

К, КЪ, П

+ созукъ =

г, гъ, б

юрек — юрегим

къалпакъ — къалпагъым

мектеп — мектебим

Иза: **К, КЪ, П** тутукъларынен биткен чокъ эджалы сёзлерге созукъ сеснен башлангъан ялгъама къошулгъанда, бу сагъыр тутукълар янъгъыравукълашыр.

Истисна: Бу къаиде бир эджалы сёзлерде укюм сюрмей: *юкюм, окъум, топум.*

Ъ, Ъ

**къалынлыкъ ве йымшакълыкъ
ишаретлери айырыджы вазифесинде**

Ъ

*хавъяр, съезд,
подъезд*

Ь

*дерьья, эшьья,
Ильяс, дюньья*

Иза: 1. Эки сесни бильдирген созукълар (**е,я**)
огюнде **ъ, ь** айырыджы вазифесинде къул-
ланылалар.

2. Пек сийрек сёзлерде **а, и** созукълары огюнде
ь языла: сунъий, анъане.

ЙЫМШАКЪЛЫКЪ ИШАРЕТИ

Ь

Сёз сонъунда	Сёз ортасында
<i>баарь, кузь,</i> <i>голь, бугунь,</i> <i>усть, кучь</i>	<i>козьлюк,</i> <i>ульке, орькен,</i> <i>кучьлю</i>

Иза: Къалын созукълардан сонъ кельген тутукъ йымшакъ окъулса, ондан сонъ йымшакълыкъ ишарети (**ь**) язылыр.

ЙЫМШАКЪЛЫКЪ ИШАРЕТИ (Ь)

ЭКИ ТУТУКЪ АРАСЫНДА

Язылыр	Язылмаз
гул ь -гул ь ден, уст ь -уст ь ке, кун ь -кун ь де	гул ь -гул лю , уст ь -уст тте , кун ь -кун ни

Иза: Сонъунда йымшакълыкъ ишарети (Ь) олгъан сёзге ялгъама къошулгъанда, бир сой эки тутукъ ян-янаша кельсе, олар арасында йымшакълыкъ ишарети язылмаз.

УРГЪУ

I	Эксерий сёз сонъуна тюше:	<i>китáп, пенджерé, юкъары́, дефтёр</i>
II	Бир сыра сёзлерде ургъу биринджи эджагъа тюше:	<i>сáнки, чю́нки, нáсыл, ля́кин, бýлтыр</i>
III	Эджнебий сёзлерде ургъу олгъаны киби къала:	<i>ра́дио, капрóн, телевúзор, чайник</i>
IV	Ургъу алмагъан ялгъамалар: <i>-ча – -че, -джа – -дже, -дыр – -дир, -тыр – -тир</i>	<i>ара́пча, тюркче, тата́рджа, мени́мдже, бе́штир, баба́дыр</i>

ЭДЖА АВУШТЫРУВ

Мисаллер	Къаиделер
<i>яра-лы</i>	1. Сёз экинджи сатыргъа эджа эсасында авуштырыла.
<i>ида-ре</i>	2. Бир ариф сатыр сонъунда ялынъыз къалдырылмай ве экинджи сатыргъа ялынъыз кочюриймей.
<i>Медж-лис</i>	3. Эки бельгиден ибарет олгъан арифлер (<i>гъ, къ, нъ, дж</i>) эджа авуштыргъанда, болюнмезлер.
<i>биль-ги</i>	4. <i>ъ, ь</i> ишаретлери биринджи сатырда къалалар.
<i>АКъШ, ІХ</i>	5. Къыскъартылгъан исимлер, ракъамлар эджаларгъа болюнмезлер.

БУЮК АРИФНИНЪ ИМЛЯСЫ

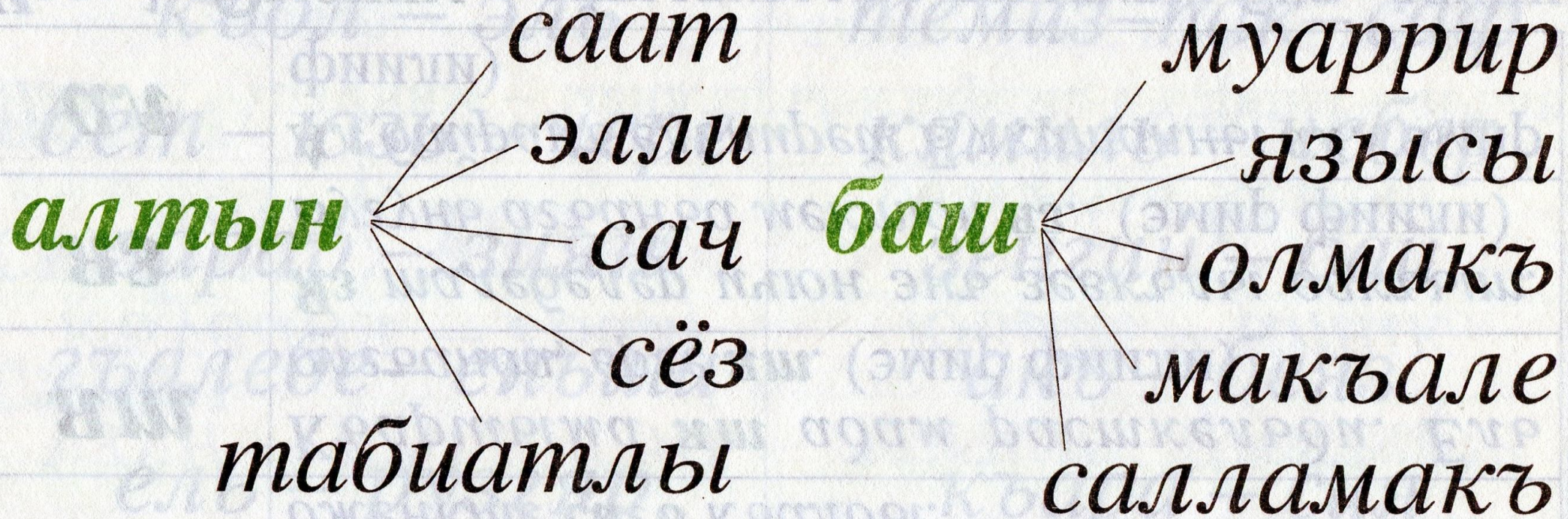
Буюк арифнен язылыр	Мисаллер
Джумле башы.	<i>Мен китап окъуйым.</i>
Хас исимлер.	<i>Шамиль Алядин, Къырым</i>
Сейяре ве йылдызлар- нынъ адлары.	<i>Чолпан, Ер, Ай</i>
Театр, меджмуа, газета, китап адлары.	<i>«Йылдыз», «Авдет»</i>
Девлет адлары.	<i>Америка Къошма Штатлары, Украина</i>

ЧОКЪ МАНАЛЫ СЁЗЛЕР

Сёзнинъ тамыры	Мисаллер
багъ	<i>Мектеп ве аиле арасында къавий багъ олмалы. Эвимиз огюнде балабан багъ осе.</i>
чал	<i>Бабам къурбан чалды. Эмир кемане чалды. Агъам пичен чалды.</i>
таби- ат	<i>Этрафтаки табиат инсангъа кучь бере. Достумнынъ табиаты пек яхшы.</i>

Иза: Тильде бир, эки ве чокъ маналы сёзлер бар. Бойле сёзлернинъ манасы джумледе беян ола.

СЁЗЛЕРНИНЪ КОЧЬМЕ МАНАДА КЪУЛЛАНУВЫ

Иза: Джумледе сёзлер асыл манасындан гъайры
(**алтын** юзюк) **кочьме** манада да къул-
ланылалар (**алтын** элли).

ОМОНИМЛЕР

Сёзнинъ тамыры	Мисаллер
сагъ	Адамнынъ сагъ къолу кучьлю ола. Бабам дженкте сагъ къалды.
ят	Къаршыма ят адам расткельди. Ель олгъанда, ерге ят . (эмир фиили)
яз	Яз талелелер ичюн энъ зевкълы вакъыт. Бугунъ агъанъа мектюр яз . (эмир фиили)
ал	Ал байракъ ельпирей. Бу китанны ал . (эмир фиили)

Иза: 1. **Омоним** – айтылувы ве язылувы бир, лякин маналары башкъа-башкъа сёзлер.

2. Чокъусы эмир фиили, исим ве сыфатлар омоним оларар: **Яз** кельди. Мектюр **яз**. **Яз** авасы.

СИНОНИМЛЕР

Исимлер	Сыфатлар
<i>кѳол – эль</i>	<i>темиз–нак–саф</i>
<i>бет – юзь – чере</i>	<i>кямиль – чебер</i>
<i>зарар – зиян</i>	<i>зенгин – бай</i>
<i>гѳалебе – енѳиш</i>	<i>акѳ – беяз</i>
<i>ель – рузгяр</i>	<i>кѳара – сия</i>
<i>нефрет – ачув</i>	<i>уфакѳ – кичик</i>

Иза: **Синоним** – манасы бир я да якѳын олгѳан сѳзлер.

АНТОНИМЛЕР

чокъ – аз безаз – къара узун – къыскъа къуванч – гъам онъ – сол	эдепли – эдепсиз кельди – кетти зенгин – фукъаре юваши – атик ал – бер
--	---

- Иза:** 1. **АНТОНИМ** – маналары къарама-къаршы олгъан сёзлер.
2. Эксерий антонимлер сыфатларгъа **-лы** – **-ли**, **-лу** – **-лю** ерине **-сыз** – **-сиз**, **-суз** – **-сюз** ялгъамалары кёошулувынен япылырлар.

КЪОШМА СЁЗЛЕР

ИСИМ
сыфат
сайы } **+ИСИМ**

Джыныс исим

гульдесте, акъбардакъ,
учькоше, къыркъаякъ,
балкъурт, козьяш

Хас исим

Хансарай, Демирэль,
Таракъташ, Бешаран,
Чатырдагъ, Акъмесджит

Иза: Къошма сёзлер, эки сёзден ибарет олып, бир мананы бильдирелер.

МУРЕККЕП СЁЗЛЕР

сыфат + хас ИСИМ	ИСИМ	Орта Асия, Эски Къырым, Буюк Озенбаи
ДЖЫНЫС + ДЖЫНЫС ИСИМ ИСИМ	сыфат	вишне тюз, демир ёл, тавиан дудакъ
алямет + сыфат дереджеси	сыфат	ачыкъ ешилъ, къою кок, ачыкъ мавы
сайы + сыфат	сыфат	он къатлы, дёрт кошели, учъ ханели

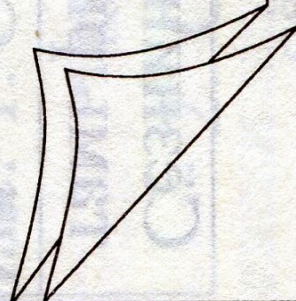
Иза: Муреккеп сёзлер, эки сёзден ибарет олып, айры
язылалар ве бир мананы бильдирелер.

ЧИФТ СЁЗЛЕР

Чифт сёзлернинъ теркиби	Мисаллер
Бир сой сёзлерден	сыра-сыра, чапа-чапа, йыл-йылдан
Манадаш сёзлерден	оба-тёне, ёлда-изде, къарлы-бузлу, агъыр-сабыр
Къаршы маналы сёзлерден	саба-акъшам, яз-къыш, агъа-къардаш, яш-къарт
Бир сёзю къыскъар- тылгъан сёзлерден	бем-беяз, тер-темиз, сим-сия, тим-тик
Озь башына къулла- нылмагъан сёзлерден	зий-чув, абул-къубул, абур-чубур, дарма-дагъын

Иза: Чифт сёзлер даима дефиснен (-) язылырлар.

6 сыныф

СЁЗ ТЕРКИБИ

Сёзнинъ тамыры	Тамырдаш сёзлер
дагъ	<i>дагъ-лы, дагъ-лыкъ, дагъ-джы</i>
шекер	<i>шекер-ли, шекер-лик, шекер-лемек</i>
сув	<i>сув-лу, сув-джу, сув-армакъ</i>
баш	<i>баш-лы, баш-акъ, баш-лыкъ</i>
иш	<i>иш-чи, иш-кир, иш-лемек</i>
темиз	<i>темиз-лик, темиз-ле-мек</i>

Иза: 1. Сёзнинъ эсас манасыны ифаделеген ве башкъа парчаларгъа болюнмеген къысымына **тамыр дейлер**.

2. Бир тамырдан япылгъан сёзлерге **тамырдаш сёзлер дейлер**.

ЯЛГЪАМАЛАР

Сёзнинъ тамыры	Ялгъамалар	
	Сёз япыджы	Сёз денъиштириджи
<i>туз</i>	- <i>лукъ</i>	- <i>лар, -ны</i>
<i>дерс</i>	- <i>лик</i>	- <i>лер, -нинъ</i>
<i>ав</i>	- <i>джы</i>	- <i>лар, -дан</i>
<i>геми</i>	- <i>джи</i>	- <i>лер, -де</i>
<i>кой</i>	- <i>лю</i>	- <i>лер, -ге</i>

Иза: 1. Сёз япыджы ялгъамалар янъы сёзлерни мейдангъа кетирелер.

2. Сёз денъиштириджи ялгъамалар къошулгъанда, сёзнинъ манасы денъишмей.

Там маналы сөз чешитлери

ИСИМ

фииль

замир

сыфат

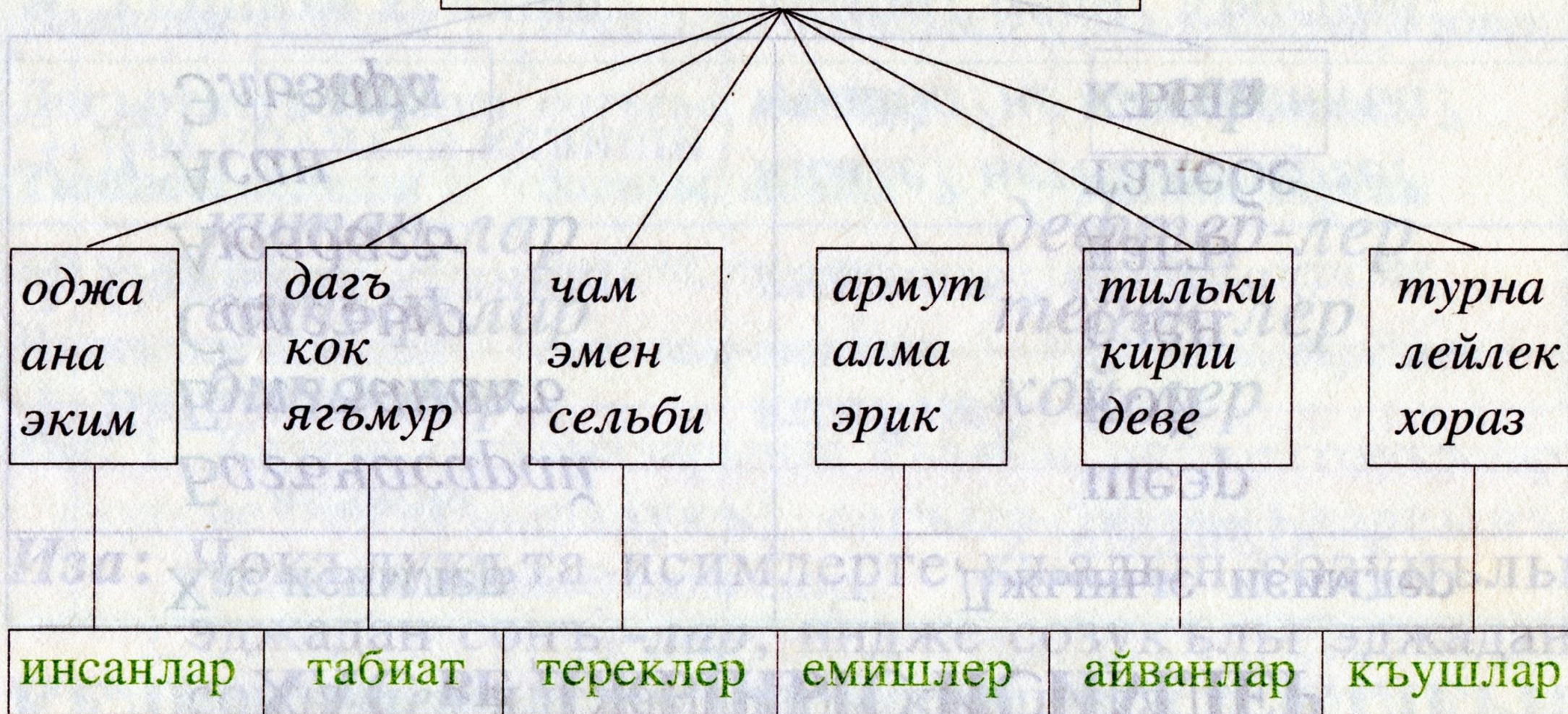
сайы

зарф

Иза: Там маналы сөзлер, маналарына коре, алты сөз чешитине болюнелер.

ИСИМ

ким? не?

ХАС ВЕ ДЖЫНЫС ИСИМЛЕР

Хас исимлер	Джыныс исимлер
Багъчасарай	шеэр
Булгъанакъ	кой
Салгъыр	озен
Аювдагъ	дагъ
Асан	талебе
Эльзара	къызы

Иза: 1. Хас исимлер махсус адларны бильдирелер.

2. Хас исимлер буюк арифнен язылалар.

3. Джыныс исимлер чокъ олгъан бир сой шейлер-нинъ, адамларнынъ адларыны бильдирелер.

ИСИМЛЕРДЕ ЧОКЪЛУКЪ САЙЫ

ялгъамалар

-лар

китап-лар
сатыр-лар
бина-лар

-лер

дефтер-лер
терек-лер
кой-лер

Иза: Чокълукъта исимлерге къалын созукълы эджадан сонъ **-лар**, индже созукълы эджадан сонъ **-лер** ялгъамалары къошула.

КЕЛИШЛЕРНИНЪ АДЛАРЫ ВЕ СУАЛЛЕРИ

	Келишлернинъ адлары	Суаллер
1	Баш келиш	<i>ким? не?</i>
2	Саиплик келиши	<i>кимнинъ? ненинъ?</i>
3	Догърултув келиши	<i>кимге? неге? къаерге? къайда? не вакъыткъа?</i>
4	Тюшюм келиши	<i>кимни? нени? къаерни?</i>
5	Ер келиши	<i>кимде? неде? къаерде? не вакъытта?</i>
6	Чыкъыш келиши	<i>кимден? неден? къаерден? не вакъыттан?</i>

4. ИСИМЛЕРНИНЪ КЕЛИШЛЕРНЕН ТЮРЛЕНЮВИ

	Мисаллер	
	Къалын	Индже
Баш келиш	дагъ, топ	рале, дерс
Саиплик келиши	дагънынъ, топнынъ	раленинъ, дерсинъ
Догърултув келиши	дагъгъа, топкъа	ралеге, дерске
Тюшюм келиши	дагъны, топны	ралени, дерсни
Ер келиши	дагъда, топта	раледде, дерсте
Чыктыш келиши	дагъдан, топтан	раледден, дерстен

- Иза:** 1. Келиш ялгъамаларында къалын, индже созукълар ве янъгъыравукъ, сагъыр тутукъларнынъ уйгъунлыгъы укюм сюре.
2. Дудакълы, дудакъсыз созукъларнынъ уйгъунлыгъы укюм сюрмей.

БАШ КЕЛИШ

Баш келиш

суаль

ким? не?

*Талебе, мектеп, къуш, къар, аюв,
йылдыз, йылдырым, ягъмур*

Иза: 1. Баш келиште исимлерге ялгъамалар къошулмай.

2. Баш келиштеки исимлер адам, айван, къуш, табият ве чешит шейлернинъ адыны бильдирелер.

САИПЛИК КЕЛИШИ

Саиплик келиши	суаль →	кимнинъ? ненинъ?
Оджан ынъ сёз ю . (кимнинъ?)		
Талебени нъ китаб ы . (кимнинъ?)		
Шеэр нинъ меркез и . (ненинъ?)		

- Иза:** 1. Саиплик келиши бир де бир шейнинъ саибини косьтере. Месея, *Китап* кимнинъ? *Китап* талебени**нъ**. Демек, *китап* саиби – талебе.
2. Саиплик келишиндеки исимнен багълы олгъан исимге мулькиет ялгъамасы къошула.

ДОГЪРУЛУТУВ КЕЛИШИ

Догърултув келиши	суаль 	<i>кимге? неге?</i> <i>къаерге? къайда?</i>
-----------------------------	---	--

*Мен азбар**гъа** кирдим. (къайда?)*

*Мен китанны Айше**ге** бердим. (кимге?)*

*Мен мектеп**ке** якъынлаштым. (неге?)*

Иза: 1. Догърултув келиши иш-арекет кимге, я да неге догърултылгъаныны косьтере: азбар**гъа**, мектеп**ке**, Айше**ге**.

2. Догърултув келишинде исимлерге **-гъа** – **-ге**, **-къа** – **-ке** ялгъамалары къошула.

ТЮШЮМ КЕЛИШИ

Тюшюм
келиши

суаль

кимни?
нени?

Мен китапны алдым. (нени?)

Талелелер азбарны сипирдилер. (нени?)

Энвер бу ишни бегенди. (нени?)

Биз узакътан оджаны корьдик. (кимни?)

Иза: 1. Тюшюм келиши иш-арекети тюшкен предметни, инсанны бильдире.

2. Тюшюм келишинде негизге **-ны** – **-ни** ялгъамалары кьошула.

САИПЛИК ВЕ ТЮШЮМ КЕЛИШЛЕРИНИ ФЕРКЪ ЭТИНЪИЗ

Саиплик келиши кимнинъ? ненинъ? (-нынъ – -нинъ)	Тюшюм келиши кимни? нени? (-ны – -ни)
Мен достум ^{кимнинъ?} нынъ эвине бардым.	Мен китапханеде достум ^{кимни?} ны корьдим.
Мектеп ^{ненинъ?} нинъ бинасы юксек ве дюльбер.	Биз мектеп ^{нени?} ни тамирледик.
Анам ^{кимнинъ?} нынъ ады Айше.	Мен анам ^{кимни?} ны севем.

Иза: 1. Саиплик келиши бир де бир шей кимнинъ олгъаныны бильдире.

2. Тюшюм келиши иш-арекети тюшкен предметни бильдире.

ЕР КЕЛИШИ

Ер келиши	суаль →	кимде? неде? къайда? не вакъытта?
-----------	---------	--------------------------------------

Багъча**да** чешит тереклер осе.

Бу китап досту**мда** бар.

Адам иш**те** билинир.

Дерстен сонъ талебелер**де** чокъ суаллер пейда олды.

Къар къыш**та** ягъа.

Иза: 1. Ер келиши иш-арекетнинъ ерини ве вакъытыны бильдире.

2. Ер келиште негизге **-да** – **-де**, **-та** – **-те** ялгъамалары къошула.

ЧЫКЪЫШ КЕЛИШИ

ЧЫКЪЫШ келиши	суаль 	<i>кимден? неден? къайдан? не вакъыттан?</i>
--------------------------	---	--

Мен оджа**дан** дефтеримни алдым.

Айше китапхане**ден** меракълы китап алгъан.

Миллий емеклер пиширмесини **Фикреттен** огрендим.

Сабадан мен авескярлар тегерегине бараджагъым.

Иза: 1. Чыкъыш келишиндеки исим иш-арекетнинъ башланувуны, келип чыкъывуны, вакъытыны бильдире.

2. Чыкъыш келишинде негизге **-дан – -ден, -тан – -тен** ялгъамалары кьошула.

МУЛЬКИЕТ ЯЛГЪАМАЛАРЫНДАН СОНЪ ДОГЪРУЛТУВ КЕЛИШ ЯЛГЪАМАЛАРЫНЫНЪ КЪОШУЛУВЫ

Шахслар	Къалын	Индже
I-ш.	<i>анам-а</i>	<i>дефтерим-е</i>
II-ш.	<i>ананъ-а</i>	<i>дефтеринъ-е</i>
III-ш.	<i>анасы-на</i>	<i>дефтери-не</i>

- Иза:** 1. Текликте мульткиет ялгъамаларындан сонъ догърул-
тув келишинде **-а**, **-е** ялгъамалары къошула.
2. III шахыста мульткиет ве келиш ялгъамалары арасында
-н тутугъы пейда ола.
3. **Н** тутугъы **ер** ве **чыкъыш** келишлеринде де пейда ола:
анасында, дефтеринде, анасындан, дефтеринден.

МУЛЬКИЕТ ЯЛГЪАМАЛАРЫНДАН СОНЪ КЕЛИШ ЯЛГЪАМАЛАРЫНЫНЪ КЪОШУЛУВЫ

Келишлер	II шахыс	III шахыс
Догърултув келиши	<i>Сен еринъе отур.</i>	<i>О ерине отурсын.</i>
Ер келиши	<i>Сен еринъде отур.</i>	<i>О еринде отурсын.</i>
Чыкътыш келиши	<i>Сен еринъден тур.</i>	<i>О еринден турсун.</i>

Иза: 1. II шахыста мульткиет ялгъамасында **нъ** тутугъы
языла.

2. III шахыста мульткиет ве келиш ялгъамалары
арасында **н** тутугъы пейда ола.

МУЛЬКИЕТ ЯЛГЪАМАЛАРЫ

Теклик	Шахслар	Дудакъсыз		Дудакълы	
		Къалын	Индже	Къалын	Индже
Теклик	I-ш.	иш- им	баш- ым	коз- юм	топ- ум
	II-ш.	иш- инъ	баш- ынъ	коз- юнъ	топ- унъ
	III-ш.	иш- и (си)	баш- ы (сы)	коз- ю	топ- у
Чокълукъ	I-ш.	иш- имиз	баш- ымыз	коз- юмиз	топ- умыз
	II-ш.	иш- инъиз	баш- ынъыз	коз- юнъиз	топ- унъыз
	III-ш.	иш- (лер)и	баш- (лар)ы	коз- ю, козъ- (лер)и	топ- у, топ- (лар)ы

- Иза:** 1. Мульткиет ялгъамаларында дудакълы созукъларнынъ уйгъунлыгъы укюм сюре.
2. III-джи шахыста текликте ве чокълукъта бир сой ялгъамалар (-ы – -и, -у – -ю) къошула. Кимерде мульткиет ялгъамалары огюнде -лар – -лер къошула биле.

ИСИМЛЕРГЕ ХАБЕРЛИК ЯЛГЪАМАЛАРЫНЫНЪ КЪОШУЛУВЫ

Теклик	Ялгъамалар
Мен одж ^а м, йиг ^и т ^и м, д ^о ст ^ы м	-м, -ым – -им
Сен одж ^а сын ^ъ , йиг ^и тсин ^ъ , д ^о стсын ^ъ	-сын ^ъ – -син ^ъ
О одж ^а дыр, йиг ^и ттир, д ^о сттыр	-дыр – -дир, -тыр – -тир
Чокълукъ	
Биз одж ^а мыз, йиг ^и тмиз, д ^о стмыз	-мыз – -миз
Сиз одж ^а сыз, йиг ^и тсиз, д ^о стсыз	-сыз – -сиз
Олар одж ^а дыр, йиг ^и ттир, д ^о сттыр	-дыр – -дир, -тыр – -тир, -лардыр – -лердир

Иза: 1. Ургъу даима хаберлик ялгъамасы огюндеки эджагъа тюше:
Мен санъа д^ост^ым. Сен манъа д^остсын^ъ.

2. Хаберлик ялгъамаларында дудакълы созукъларнынъ уйгъунлыгъы укюм сюрмей.

ИСИМ ЯПЫДЖЫ ЯЛГЪАМАЛАР

Сёз чешитлери	Ялгъамалар		Мисаллер
	дудакъсыз	дудакълы	
Исимден			чам лыкъ , джевиз лик , ё лукъ , козъ люк
Сыфаттан	-лыкъ	-лукъ	яхшы лыкъ , темиз лик , бош лукъ , тюз люк
Зарфтан	-лик	-люк	къыт лыкъ , тез лик , чокъ лукъ , устюн лик
Сайыдан			алты лыкъ , бир лик , он лукъ , юз люк

- Иза:** 1. Бу ялгъамаларнен япылгъан исимлер чешит мананы бильдирелер.
2. Исим япыджы ялгъамаларда дудакълы созукъ-ларнынъ уйгъунлыгъы укюм сюре.

ИСИМДЕН ИСИМ ЯПЫДЖЫ ЯЛГЪАМАЛАР

Ялгъамалар	Мисаллер
-джы – -джи, -джу – -джю, -чы – -чи, -чу – -чю	арабаджы, дегирменджи, ёлджу, ташчы, ишчи, сютчю
-лыкъ – -лик, -лукъ – -люк	башлыкъ, чамлыкъ, керлик, тузлукъ, сютлюк, козьлюк
-лы – -ли, -лу – -лю	ялталы, шеэрли, унлу, койлю
-даш – -деш	ёлдаш, сыныфдаш, койдеш

Иза: Сийрек къулланылгъан ялгъамалар: **-шынас** (тиль**шынас**), **-кяр – -кир** (авескяр, иш**кир**).

ФИИЛЬДЕН ИСИМ ЯПЫДЖЫ ЯЛГЪАМАЛАР

Ялгъамалар	Мисаллер
-гъы – -ги, -гъу – -гю, -къы – -ки, -къу – -кю	саргъы, севги, дуйгъу, сюргю, пычкъы, сипиртки, къоркъу, кулькю
-м, -ым – -им, -ум – -юм	багълам, яйым, бичим, бурум, тююм
-ынты – -инти, -унты – -юнти	акъынты, серпинти, къурунты, тёкюнти
-гъыч – -гич, -гъуч – -гюч, -къыч – -кич, -къуч – -кюч	къыргъыч, тизгич, бургъуч, сюзгюч, аскъыч, кескич, туткъуч, тюрткюч
-ма – -ме, -ы – -и, -у – -ю, -къ – -к, -акъ, -юк, -ч	бурма, тиреме, сайы, чеки, къошу, уру, орьтю, курек, къошакъ, болюк, ишанч

СЫФАТ

Сыфатларнынъ манасы	Мисаллер
Предметнинъ: ТЮСЮ	<i>мавы, беяз, ешилъ, сарылтым</i>
КОЛЕМИ	<i>балабан, къыскъа, бойлу</i>
дам-лезети	<i>татлы, шекерли, тузлу</i>
табиаты	<i>мераметли, юваш, серт</i>
алы	<i>эсли, яш, кедерли, шенъ</i>
ер, вакъыткъа мунасебети	<i>къышлыкъ, язлыкъ, акъшамлыкъ, шеэрли, ерли</i>

Иза: 1. Сыфатлар адамнынъ, предметнинъ чешит аляметлерини косьтерелер ве **насыл?** суалине джевап берелер.

2. Сыфатлар келишлернен тюрленмейлер. Оларгъа чокълукъ ве мулькиет ялгъамалары къошулмай.

СЫФАТ ДЕРЕДЖЕЛЕРИ

Адий дередже	Тенъештирюв дереджеси	Устюнлик дереджеси
яхшы	яхшы джа	энъ, эписинден } яхшы балабан терен юваш буюк
балабан	балабан джа	
терен	терен дже	
юваш	юваш ча	
буюк	буюк че	

Иза: 1. Тенъештирюв дереджесинде адий сыфатларгъа созукъ ве янъгъыравукъ тутукътан сонъ **-джа** – **-дже**, сагъыр тутукътан сонъ исе **-ча** – **-че** ялгъамалары къошула.

2. Устюнлик дереджеси **энъ, эписинден** сёзлери ярдымынен япылыр.

АСЛИЙ ВЕ НИСБИЙ СЫФАТЛАР

Аслий сыфатлар	Нисбий сыфатлар
балабан – балабанджа, терен – терендже, мавы – мавыджа, серт – сертче	мукъаддес, къырыкъ, шеэрли, къышылыкъ, язлыкъ, азииз, ильмий, эбедий, эсасий, тарихий

Иза: 1. Аслий сыфатлар предметнинъ, инсаннынъ аляметини дереджелеп косьтере билелер.

2. Нисбий сыфатлар аляметни дереджелеп косьтермейлер. Оларнынъ тенъештирюв дереджеси ёкъ.

КЪУВЕТЛЕНДИРМЕ СЫФАТЛАР

Зарф ярдымынен	Текрарлавнен	Сёз ибарелери вастасынен
пек, гъает, чокъ гузель дюльбер юксек темиз буюк	бем-беяз, къап-къара, сап-сары, ем-ешилъ, мас-мавы, бус-бутюн, дос-догъру, тос-томалакъ, чыр-чыплакъ, тим-тик	балабандан – балабан, теренден – терен, гузельден – гузель, дюльберден – дюльбер, юксектен – юксек, уфакътан – уфакъ

- Иза:** 1. Адий сыфатнынъ биринджи эджасы текрарлангъанда, эджа сонъуна **-м, -с, -п, -р** тутукъларынынъ бири къошулыр.
2. Эки адий сыфаттан ибарет олгъан къуветлендирме сыфат **дефиснен (-)** язылыр, биринджи сыфат чыкътыш келишинде олур.

СЫФАТНЫНЪ АЗЛАШТЫРМА ШЕКИЛИ

Ялгъамалар	Мисаллер
-тим	ешиль тим боя
-(л)тым	сарыл тым япракъ
-(юль)тим	кокюль тим антер
-шын	сары шын адам
-ракъ – -рек	узунджар акъ , теренджер ек

- Иза:** 1. Сыфатнынъ азлаштырма шекили аляметнинъ адеттекинден аз олгъаныны бильдире.
2. **-ракъ – -рек** ялгъамалары тенъештирюв дередже сыфатларына къошулырлар.

ИСИМДЕН СЫФАТ ЯПЫДЖЫ ЯЛГЪАМАЛАР

Ялгъамалар	Мисаллер
-лы – -ли, -лу – -лю	акъыл- лы бала, таш- лы ёл, орьнек- ли явлукъ, бой- лу адам, гул- лю басма
-лыкъ – -лик, -лукъ – -люк	къыш- лыкъ урба, баарь- лик антер, ёл- лукъ аш, кузь- люк аякъкъап
-сыз – -сиз, -суз – -сюз	сабыр- сыз талебе, иш- сиз адам, туз- суз отьмек, гуль- сюз азбар

Иза: *л (ль)* тутугъынен биткен эджадан сонъ *л* арифинен башлангъан ялгъама къошулса, янъы сёзде эки *л* язылыр, араларында (*ь*) йымшакълыкъ ишарети язылмаз.

ФИИЛЛЕРДЕН СЫФАТ ЯПЫДЖЫ ЯЛГЪАМАЛАР

Ялгъамалар	Мисаллер
-гъын – -гин, -къын – -кин, -гъун – -гюн, -къун – -кюн	къыыз гъын иш, кир гин бала, маш къын бакъыш, кес кин пычакъ, дур гъун табият, тюш кюн вазует, джош къун гонъюль
-къ – -к, -ыкъ – -ик, -укъ – -юк, -вукъ	ач ыкъ ава, сын ыкъ савут, кес ик отъ- мек, сон юк оджакъ, агълав вукъ бала
-чакъ – -чек, -гир – -кир, -чан – -чен, -кин – -гин	утан чакъ къыз, эрин чек адам, сез гир , иш кир , иш чен , кир гин талебе

САЙЫ

Маналарына коре чешитлери		Мисаллер
I	<i>эсап</i>	<i>беш, он, юз, бинъ, черик, беште</i> учъ, ярым, бучукъ
II	<i>сыра</i>	<i>бешинджи, онунджи, юзюнджи</i>
III	<i>пай</i>	<i>онар, бешер, бешер</i> юз, <i>едишер</i> бинъ
IV	<i>тахминий</i>	<i>онлар, дёртлер, беш-он, аз, чокъ, баягъы, бираз</i>

Иза: Бир сой предметлернинъ микъдарыны, сайысыны я да сайылув тертибини бильдирген сёзлерге **сайы** дейлер.

САЙЫЛАРНЫНЪ ТИЗИЛЮВИНЕ КОРЕ ЧЕШИТЛЕРИ

I	Саде сайылар	дёрт, он, бинъ, миллион
II	Теркипли сайылар	он беш, учъ юз он, еди бинъ сексен
III	Чифт сайылар	бешер-алтышар, едишер-едишер

- Иза:**
1. Теркипли сайылар айры язылырлар.
 2. Чокълукъ, келиш, мульткиет, сыра ве пай сайыларынынъ ялгъамалары теркипли сайыларнынъ **сонъки сёзюне** къошулалар: *эки бинъ биринджи сене; он бешер талебе.*
 3. Чифт сайылар дефиснен (-) язылырлар.

ЗАМИРЛЕРНИНЪ ЧЕШИТЛЕРИ

I	Шахыс	<i>мен, сен, о, биз, сиз, олар</i>
II	Ишарет	<i>бу, шу, о, ана бу, мына шу, анавы, мынавы, бойле, ойле</i>
III	Суаль	<i>ким? не? къач? насыл? къайсы? къачындыжы?</i>
IV	Озьлюк	<i>озь, кенди</i>
V	Айырыджы- умумлештириджи	<i>бутюн, эписи эр, эр бир, эр кес, эр ким, эр шей, джеми</i>
VI	Бельгисизлик	<i>кимдир, недир, къайсыдыр, бири(си), базы</i>
VII	Ёкълукъ	<i>ич кимсе, ич бири(си), ич бир кимсе, ич бир шей</i>
VIII	Мулькиет	<i>менимки, сенинъки, онынъки, бизимки, сизинъки, оларынъки</i>

77 **Иза:** Замирлер джумледе исим, сыфат, сайы ерине къулланылалар.

ШАХЫС ЗАМИРЛЕРНИНЪ КЕЛИШЛЕРНЕН ТЮРЛЕНЮВИ

Келишлер	Т Е К Л И К		
	I шахыс	II шахыс	III шахыс
Баш келиш	<i>мен</i>	<i>сен</i>	<i>о</i>
Саиплик келиши	<i>мен им</i>	<i>сен инъ</i>	<i>он ынъ</i>
Догърултув келиши	<i>ма нъа</i>	<i>са нъа</i>	<i>о нъа</i>
Тюшюм келиши	<i>ме ни</i>	<i>се ни</i>	<i>о ны</i>
Ер келиши	<i>мен де</i>	<i>сен де</i>	<i>о нда</i>
Чыкътыш келиши	<i>мен ден</i>	<i>сен ден</i>	<i>о ндан</i>

Иза: Чокълукъта шахыс замирлери исимлер киби тюрлене.

О ЗАМИРИНИ ФЕРКЪ ЭТИНЪИЗ

О – шахыс замири (ким?), муптеда	О – ишарет замири (къайсы?), айырыджы
О , бу йыл алий окъув юртуна окъумагъа кирди.	О девирде чокъ белли курешчилер олгъан.
О , ана тилинден аля баа алды.	О талебеге аля баа къоюлды.
О , вазифесини манъа авале этти.	О вазифе манъа авале этильди.

- Иза:** 1. **О** шахыс ве ишарет замирлерини тек джумледе феркъ
этмек мумкюн.
2. **О** шахыс замири джумледе **муптеда**, ишарет зами-ри
исе **айырыджы** олып келелер.
3. **О** шахыс замири джумле башында виргюльнен
айырыла.

ФИИЛЬ

Талебе

*не япа?
не ола?*

Яза, осе

*не япаджакъ?
не оладжакъ?*

**язаджакъ,
оседжек**

*не япты?
не олды?*

**язды,
осьти**

*не япкъан?
не олгъан?*

**язгъан,
оськен**

Иза: Фииллер инсан ве предметлернинъ иш-арекетини
ве булунгъан алыны бильдирелер.

ФИИЛЛЕРНИНЪ МУСБЕТ ВЕ МЕНФИЙ ШЕКИЛЛЕРИ

Мусбет шекили	Менфий шекили
алды	алмады
берди	бермедди
баргъан	бармагъан
кельген	кельмеген

- Иза:** 1. Фиильнинъ менфий шекилинде **-ма – -ме** ялгъамалары къошула.
2. Менфий мананы къуветлендирмек ичюн **ич** дереджелиги къошулыр: **ич де динълемей**.

ФИИЛЬ ЗАМАНЛАРЫ

Кечкен заман <i>не янты? не олды? не япкъан? не олгъан?</i>	Шимдики заман <i>не япа? не ола?</i>	Келеджек заман <i>не япаджакъ? не оладжакъ?</i>
<i>сачты, осьти, язды, кельди, сачкъан, оськен, язгъан, кельген</i>	<i>сача, осе, язмакъта, кельмекте</i>	<i>сачаджакъ, оседжек, сорар, язар</i>

Иза: Иш-арекетнинъ лакъырды этилип тургъан вакъыткъа мунасебетине коре фиильнинъ учъ заманы бардыр:

1. **Кечкен** заман. 2. **Шимдики** заман. 3. **Келеджек** заман.

ИСИМФИИЛЬ

Фиильге якъын исимфииль	Исимге якъын исимфииль	
-макъ – -мек	-в, -ув – -юв	-иш, -ыш – -иш, -уш – -юш
<i>сора-макъ</i>	<i>сора-в</i>	<i>бар-ыш</i>
<i>бар-макъ</i>	<i>бар-ув</i>	<i>кел-иш</i>
<i>кель-мек</i>	<i>кел-юв</i>	<i>тур-уш</i>
		<i>юр-юш</i>

- Иза:** 1. Исимфииллер иш-арекетнинъ умумий адыны бильдирелер.
 2. Исимфииллерге эм **фииль**, эм **исим** аляметлери аиттир.
 3. Исимфииллер исимлерге аит олгъан чокълукъ, мулькиет, келиш ялгъамаларыны къабул этелер (*соров-лар*, *келюв-им*, *кельмек-нинъ*).

СЫФАТФИИЛЬ

Кечкен заман	Келеджек заман
окъу ^{гъан} талебе	сорай ^{джакъ} талебе
кель ^{ген} адам	
чап ^{къан} бала	кетед ^{жек} адам
теп ^{кен} айван	

Иза: 1. Сыфатфиильге эм фииль, эм сыфат хусусиетлери аиттир.

2. Сыфатфииль джумледе исим огюнде келип айырыджы ола: Къал^{гъан} ишке къар ягъар.

ИСИМЛЕШКЕН СЫФАТФИИЛЬ

Сыфатфииль	Исимлешкен сыфатфииль
Топлашувгъа кельген адамлар залгъа кирдилер.	Топлашувгъа кельгенлер чокъ эди.
Койден келеджек мусафирлер аз эди.	О даима келеджекни тюшюнди.
Театрге бараджакъ талелелер топлаштылар.	Театрге бараджакъларгъа даветнаме берильди.

- Иза:** 1. Исимлешкен сыфатфииллер джумледе эксерий муптеда ве тамамлайыджы олып келелер: *Тырыш**къан** таиш уфатыр.*
2. Исимлешкен сыфатфииллерге чокълукъ, мульткиет, келиш ялгъамалары къошулыр: *Айткъан**ларымны** унутма.*
3. Базы бир сыфатфииллер исим олып къалгъанлар: *къыджыткъан, бурюльген.*

АЛФИИЛЬ

Мусбет шекили	Ялгъамалар	Менфий шекили	Ялгъамалар
сепелен, отурьп, корип	-п -ып – -ип	алмадан, кельмеден талмай, бильмей	-мадан – -меден -май – -мей
тураракъ	-аракъ	окъумаздан	-маздан –
окъуяракъ	-яракъ	кирмезден	-мезден
кетиререк	-ерек	бармайынджа корьмейиндже	-майынджа – -мейиндже

Иза: 1. -ып – -ип ялгъамаларында дудакълылыкъ укюм сюрмей.

2. Менфий шекильдеки фииллерге -ып – -ип къошулгъанда, -ма – -ме ялгъамаларындан сонъ **й** пейда ола бармай**й**п, кельмей**й**п.

ФИИЛЬ ЯПЫДЖЫ ЯЛГЪАМАЛАР

Сёз чешити	Ялгъамалар	Мисаллер
Исимден	-ла – -ле -а	къап ла макъ, багъ ла макъ тиш ле мек, иш ле мек аш а макъ, къан а макъ
Сыфаттан	-ла – -ле -а, -р -ар – -ер	акъ ла макъ, темиз ле мек бош а макъ, къарар р макъ яш ар макъ, индж ер мек
Зарфтан	-ла – -ле -ик	яваш ла макъ, эзбер ле мек кеч ик мек
Сайыдан	-ла – - ле -ик	он ла макъ, эки ле мек, бир ик мек

- Иза:** 1. **-ар** ялгъамасы сары, янъы сыфатларына къошулгъанда, сёз сонъундаки **ы** тюшип къала: сарар**р**макъ, янъар**р**макъ.
2. **-ер** ялгъамасы ешилъ сёзюне къошулгъанда, сонъки эджа тюшип къала: еш**ер**мек.

ФҢНЫФ

7

КЕЧКЕН ЗАМАН ФИИЛИ

Саде кечкен заман

-ды – -ди, -ты – -ти

язды, кельди
сачты, кечти

-гъан – -ген, -къан – -кен

язгъан, кельген
сачкъан, кечкен

Муреккеп кечкен заман

эди

язгъан эди, кечкен эди
яза эди, келе эди

экен

язгъан экен, кечкен экен
яза экен, келе экен

Иза: 1. Саде кечкен заманда фииль негизине **-ды – -ди**
-ты – -ти, -гъан – -ген, -къан – -кен ялгъамалары
къошулур.

2. Муреккеп кечкен заман фиили **эди, экен** ярдымджы
фииллернен япылур.

САДЕ КЕЧКЕН ЗАМАН ФИИЛИ

Вастасыз	Васталы
-ды – -ди, -ты – -ти	-гъан – -ген, -къан – -кен
<i>къазды, кельди ачты, кести</i>	<i>къазгъан, кельген ачкъан, кескен</i>
Сёйлейиджи иш-арекетнинъ япылувында шубе-ленмей, я да озь козюнен корьген. <i>Эмине бу китанны окъуды.</i>	Сёйлейиджи иш-арекетнинъ япылгъаныны башкъасындан эшиткен, я да нетиджесини бильген. <i>Эмине бу китанны окъугъан.</i>

САДЕ КЕЧКЕН ЗАМАН ВАСТАСЫЗ ШЕКИЛЬ ФИИЛЛЕРИНИНЪ ТЮСЛЕНЮВИ

Теклик			Чокълукъ	
Мен	къазды кести	} м	Биз	къазды къ кестик к
Сен	къазды кести	} нъ	Сиз	къазды нъы з кестинъ ы з
О	къазды кести	} —	Олар	къазды лар кести лер

- Иза:** 1. Тюсленюв ялгъамалары **-ды** – **-ти**, **-ты** – **-ти** ялгъамаларындан сонъ къошула.
2. Текликте III-шахыста тюсленюв ялгъамасы къошулмай.

САДЕ КЕЧКЕН ЗАМАН ВАСТАЛЫ ШЕКИЛЬ ФИИЛЛЕРИНИНЪ ТЮСЛЕНЮВИ

Замирлер		Мисаллер
		Теклик
Мен Сен О	баргъáным, баргъáнсынъ, баргъáн,	кеткѐним кеткѐнсинъ кеткѐн
		Чокълукъ
Биз Сиз Олар	баргъáнмыз, баргъáнсыз, баргъáнлар,	кеткѐнмиз кеткѐнсиз кеткѐнлер

Иза: Саде кечкен заман васталы шекиль фииллеринде ургъу **-гъан – -ген, -къан – -кен** ялгъамаларына тюше.

МУРЕККЕП КЕЧКЕН ЗАМАН

Вастасыз шекили

эди

Талелелер былтыр Хансарайгъа баргъан **эдилер**.

Эсас фиильге ярдымджы фииль **эди** къошула.

Иш-арекетнинъ узакъ кечмиште олып кечкенини бильдире.

Васталы шекили

экен

Эшиткениме коре, талелелер былтыр Хансарайгъа баргъан **экенлер**.

Эсас фиильге ярдымджы фииль **экен** къошула.

Сёйлейиджи иш-арекетни башкъасындан эшитип, хабер бергенини бильдире.

МУРЕККЕП КЕЧКЕН ЗАМАН ФИИЛЛЕРИНИНЪ ТЮСЛЕНЮВИ

Вастасыз (эди)		Васталы (экен)	
теклик		теклик	
Мен Сен О	{ бар гъан { эдим эдинъ эди	Мен Сен О	{ экеним экенсинъ экен
чокълукъ		чокълукъ	
Биз Сиз Олар	{ бар гъан { эдик эдинъиз эдилер	Биз Сиз Олар	{ экенимиз экенсинъиз экенлер

- Иза:** 1. Эсас фииль тюсленмей. Тюсленюв ялгъамалары ярдымджы фиильге къошулыр.
2. *Эди* ве *экен* ярдымджы фииллери эмир фииллеринден башкъа бутюн фииль шекиллеринен къулланылалар: *баргъан экен*, *бара экен*, *бараджакъ экен*, *барыр экен*, *барса экен*.

ШИМДИКИ ЗАМАН ФИИЛИ

Умумий шекили

-а, -е, -й
 яза, бере, сорай

Иш-арекетнинъ шимди
 ола яткъаныны бильдире.

Девамлы шекили

-та – -те
 язмакъта, бермекте,
 сорамакъта

Шимди ола яткъан девамлы
 иш-арекетни бильдире.

Иза: 1. **-а, -е, -й** ялгъамалары фииль тамырына къошула.
 2. **-та – -те** ялгъамалары **-макъ – -мек** ялгъама-
 ларынен япылгъан исимфиильге къошула.

ШИМДИКИ ЗАМАН ФИИЛЛЕРИНИНЪ ТЮСЛЕНЮВИ

Замирлер	Фииллер	Ялгъамалар
	Теклик	
Мен	язам, сорайым, ишлейим, келем, бармакътaм	-М, -ЫМ — -ИМ
Сен	язасынъ, сорайсынъ, ишлейсинъ келесинъ, бармакътaсынъ	-СЫНЪ — -СИНЪ
О	яза, сорай, ишлей, келе, бармакътa	—
	Чокълукъ	
Биз	язамыз, сораймыз, ишлеймиз, келемиз, бармакътaмыз	-МЫЗ — -МИЗ
Сиз	язасыз, сорайсыз, ишлейсиз, келесиз, бармакътaсыз	-СЫЗ — -СИЗ
Олар	язалар, сорайлар, ишлейлер, келелер, бармакътaлар	-ЛАР — -ЛЕР

КЕЛЕДЖЕК ЗАМАН ФИИЛИ

Даимийлик шекили		Къатий шекили	
ялгъамалар	мисаллер	ялгъамалар	мисаллер
-р	сорар	-джакъ	сорайджакъ
-ар	тутар		тутаджакъ
-ер	север		аладжакъ
-ыр	алыр	-джек	севеджек
-ир	берир		береджек

- Иза:** 1. -джакъ – -джек ялгъамалары шимдики заман фиилининъ негизине къошулырлар.
2. Даимийлик шекили иш-арекетнинъ девамлы олгъаныны ифаделей.
3. Къатий шекили макъсат олгъан иш-арекетни ифаделей.

КЕЛЕДЖЕК ЗАМАН ФИИЛЛЕРИНИНЪ ТЮСЛЕНЮВИ

	Теклик	Тюсленюв ялгъамалары
Мен Сен О	язаджагъым, ишлейджегим язаджакъсынъ, ишлейджексинъ язаджакъ, ишлейджек	-ым – -им (м) -сынъ – -синъ
	Чокълукъ	
Биз Сиз Олар	язаджакъмыз, ишлейджекмиз язаджакъсыз, ишлейджексиз язаджакълар, ишлейджеклер	-мыз – -миз -сыз – -сиз -лар – -лер

Иза: 1. Текликте I-шахыста -ым – -им ялгъамалары къошулгъанда, сагъыр тутукълар -къ – -к янъгъыравукълаша.

2. Шимдики ве келеджек заман фииллерине, кечкен заман васталы шекилине бир сой тюсленюв ялгъамалары къошулыр: сен аласынъ, алырсынъ, алгъансынъ, алгъан экенсинъ.

МЕНФИЙ ШЕКИЛЬДЕКИ ФИИЛЛЕРНИНЪ ТЮСЛЕНЮВИ

Шимдики заман	Келеджек заман
Теклик	
бармай ^й ым, бермей ^й им бармай ^й сынъ, бермей ^й синъ бармай ^й , бермей ^й	бармам ^м , бермем ^м бармаз ^з сынъ, бермез ^з синъ бармаз ^з , бермез ^з
Чокълукъ	
бармай ^й мыз, бермей ^й миз бармай ^й сыз, бермей ^й сиз бармай ^й лар, бермей ^й лер	бармамыз, бермемиз бармаз ^з сыз, бермез ^з сиз бармаз ^з лар, бермез ^з лер

- Иза:** 1. Шимдики заман фииллеринде тюсленюв ялгъама-
лары огюнде **-й** пейда олур.
2. Келеджек заман фииллеринде II ве III шахысларда
тюсленюв ялгъамалары огюнде **-з** тутугъы пейда
олур.

ФИИЛЬ МЕЙИЛЛЕРИ

Эмир мейили	Шарт мейили	Керек мейили	Истек мейили
сай	сай са	сай малы	сай гъайды
бер	бер се	бер мели	бер гейди
бас	бас са	бас малы	бас къайды
кет	кет се	кет мели	кет кейди

Иза: 1. Текликте II-шахыс фиилининъ тамыры эмир мейили олып келе.

2. Фиильнинъ менфий шекилинде мейиль ялгъамалары **-ма – -ме** ялгъамаларындан сонъ къошулалар: бас**маса**, бар**мамалы**, кет**мегейди**.

ЭМИР МЕЙИЛИНИНЪ ТЮСЛЕНЮВИ

Шахыс-лар	Текликте	Ялгъамалар
Мен	барайым, келейим, турайым, корейим	-айым – -ейим
Сен	бар, кель, тур, корь	— —
О	барсын, кельсин, турсун, корьсюн	-сын – -син, -сун – -сюн
Чокълукъта		
Биз	барайыкъ, келейик, турайыкъ, корейик	-айыкъ – -ейик
Сиз	барынъыз, келинъиз, турунъыз, корюнъиз	-ынъыз – -инъиз, -унъыз – -юнъиз
Олар	барсынлар, кельсинлер, турсунлар, корьсюнлер	-сынлар – -синлер, -сунлар – -сюнлер

Иза: Эмир мейилининъ ялгъамаларында дудакълы созукъларнынъ уйгъунлыгъы укюм сюре: олсун, юрсюн, олунъыз, юрюнъиз.

ФИИЛЬНИНЪ КЪАЙТЫМ ДЕРЕДЖЕСИ

Ялгъамалар	Мисаллер
-н, -ын – -ин	таянды, сарынды, кийинди
-ун – -юн	ювунды, корюнди
-лан – -лен	хорланды, эвлениди

- Иза:** 1. Фиильнинъ къайтым дереджеси иш-арекет бедже рювджининъ озюне къайткъаныны ифаделей.
2. Къайтым дереджесининъ ялгъамаларында дудакълы созукъларнынъ уйгъунлыгъы укюм сюре.

ФИИЛЬНИНЪ БЕЛЬГИСИЗЛИК (меджуль) ДЕРЕДЖЕСИ

Ялгъамалар	Мисаллер
-л, -ыл – -иль	<i>таялды, сарылды, кийильди, эшитильди</i>
-ул – -юль	<i>тутулды, корюльди</i>
-н, -ын – -ин, -ун – -юн	<i>алынды, багъланды, болюнди</i>

Иза: 1. Фииль негизинде *л* *я* да *н* тутукълары олса, созукътан сонъ **-н**, тутукътан сонъ **-ын – -ин**, **-ун – -юн** ялгъамалары къошулыр.

2. Бельгисизлик дереджеси акъыкъый беджерюв-джиси белли олмагъан иш-арекетни ифаделей. *Талебелер соралды. Меселе аль олунды.*

КЪАЙТЫМ ВЕ БЕЛЬГИСИЗЛИК ДЕРЕДЖЕЛЕРИНИНЪ ФЕРКЪЫ

Къайтым дереджеси	Бельгисизлик дереджеси
<i>Къардашым озю кийинди.</i>	<i>Бу антер чокъ кийильди.</i>
<i>Узакътан геми корюнди.</i>	<i>Топлашувда бир меселе корюльди.</i>
<i>Бала денъизде ювунды.</i>	<i>Савутлар темиз ювулды.</i>

Иза: Иш-арекет беджерювджининъ озюне къайткъаныны бильдире.

Иза: Иш-арекетнинъ акъыйкъый беджерювджиси малюм олмагъанынъ бильдире.

ФИИЛЬНИНЪ ОРТАКЪЛЫКЪ ДЕРЕДЖЕСИ

Ялгъамалар	Мисаллер
-иш	сораишты
-ыш	айтышты
-иш	беришти
-уш	толуйшты
-юш	корюшти

Иза: 1. Ортакълыкъ дереджесининъ ялгъамаларында дудакълы созукъларнынъ уйгъунлыгъы укюм сюре.

2. Ортакълыкъ дереджесининъ ялгъамалары фиильнинъ тамырына къошула.

ФИИЛЬНИНЪ ЮКЛЕТЮВ ДЕРЕДЖЕСИ

Ялгъамалары	Мисаллер
-дыр – -дир	сындырды, бильдирди
-тыр – -тир	чаптырды, чектирди
-дур – -дюр	дуйдурды, сюздюрди
-тур – -тюр	къоштурды, тѣктюрди
-т	окъутты, кувлетти

- Иза:** 1. Юклетив дереджеси иш-арекетнинъ башкъа бир шахыс тесири алтында япылгъаныны бильдире.
2. Юклетюв дереджеси ялгъамаларында дудакълы созукъларнынъ уйгъунлыгъы укюм сюре.
3. Созукънен биткен негизге **-т** ялгъамасы къошула.

ИМКЯНЛЫКЪ ВЕ ИМКЯНСЫЗЛЫКЪ МАНАНЫ БИЛЬДИРГЕН СЁЗЛЕР

ИМКЯНЛЫКЪ

1. *алмакъ*
алмагъа — **мумкюн**

2. *алмакъ имкяны*
алмагъа имкян
алмакънынъ имкяны
алмакънынъ ёлу — **бар**

3. *ала* **биле**

ИМКЯНСЫЗЛЫКЪ

алмакъ мумкюн
алмагъа мумкюн — **дегиль**

алмакъ имкяны
алмагъа имкян
алмакънынъ имкяны
алмакънынъ ёлу — **ёкъ**

ала **бильмей**

ЗАРФ

Чешитлери	Суаллер	Мисаллер
Ал	насыл? насыл этип?	апансыздан, яваш, яхшы, инсанджа, зорнен, зораки, Энъкъастан
Вакъыт	не вакъыт? не вакъыткъадже? не вакъыттан берли?	бугунь, шимди, былтыр, куньден-куньге, тезден
Ер	къайда? къайдан? къаерде? не ерде? не ерден?	узакъта, мында, тышары, юкъары, арттан, ашагъы
Микъдар	не къадар?	бираз (вакъыт), бир къач, аз бучукъ, бир парча

- Иза:** 1. Зарфлар тюрленмезлер ве тюсленмезлер.
2. Шекиль ве сёз денъиштириджи ялгъамаларны къабул этмейлер.

ЗАРФ ЯПЫДЖЫ ЯЛГЪАМАЛАР

Ялгъамалар	Мисаллер
-джа – -дже -ча – -че	татарджа, украиндже гизлидже, русча, озьбекче
-джасына – -джесине -часына – -чесине	адамджасына, менджесине русчасына, озьбекчесине
Чифт зарфлар	козьме-козь, ачыкъ-айдын, тосат-тосат, саба-акъшам, гедже-куньдюз

Иза: 1. Сийрек къулланылгъан ялгъамалар **-лайын – -лейин:**
сабалайын, геджелейин.

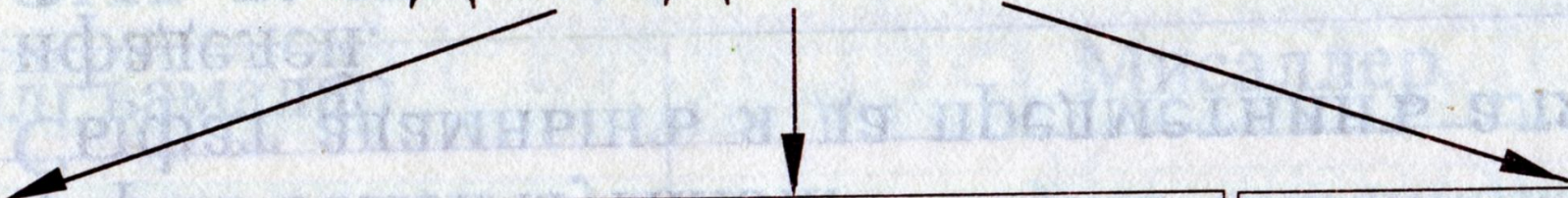
2. Чифт зарфлар дефиснен (-) язылырлар.

СЫФАТ ВЕ АЛ ЗАРФЫНЫ ФЕРКЪ ЭТИНЪИЗ

сыфат (насыл?)	ал зарфы (насыл? насыл этип?)
Яхшы адам.	Яхшы окъуды.
Джиддий талебе.	Джиддий чалышты.
Догъру ёл.	Догъру язды.

- Иза:** 1. Ялгъамасыз сыфатны ве ал зарфыны тек джумледе феркъ этмек мумкюн.
2. Сыфат адамнынъ я да предметнинъ аляметини ифаделей.
3. Ал зарфы иш-арекетнинъ хусусиетини косьтере.

ЯРДЫМДЖЫ СЁЗЛЕР

Мунасебетчилер

ичюн, иле, киби,
дайын, сайын,
къадар, берли,
таба, сонъ, -нен,
гъайры, коре

Багълайыджылар

ве, эм, амма,
лякин, да, де,
я ки, чюнки, эгер,
ёкъса, яхут

Дереджеликлер

атта, даа, да, де,
та, тап, -мы – -ми,
-чы – -чи, -дыр –
-дир, -тыр – -тир

- Иза:** 1. Ярдымджы сёзлер там маналы сёзлер арасындаки мунасебетлерни ифаделейлер.
2. Там маналы сёзлерге къошулгъанда, тюрлю маналарны бильдирелер.
3. Ярдымджы сёзлер айры алда джумле азасы олып кельмейлер.

МУНАСЕБЕТЧИЛЕР

Асыл мунасебетчилер

гъалебе **ичюн**, достум **иле**,
къая **киби**, кунь **сайын**,
дев **дайын**, сабагъа
къадар, бундан **отърю**,
балалыкътан **берли**,
къардашым**нен** берабер

Исим мунасебетчилер

дагъгъа **тараф**, озен **бою**,
иш **башында**, сенден
гъайры, ватаны **огърунда**,
кунь **эвель**, сет **устюнде**,
сёз **огюнде**, ёл **четинде**,
эв **алдында**

Иза: 1. Базы бир исимлер джумледе мунасебетчилерге айланалар: къую **тубюнде**.

2. **-нен** мунасебетчиси озюнден эвель кельген сёзнен къошулып язылыр.

ИСИМ МУНАСЕБЕТЧИЛЕР

Исимлер	Догърултув келишинде	Ер келишинде	Чыктыш келишинде
эв	огю не	огю нде	огю нден
азбар	ортасы на	ортасы нда	ортасы ндан
озен	башы на	башы нда	башы ндан
къану	арасы на	арасы нда	арасы ндан
ёл	чети не	чети нде	чети нден
сет	устю не	устю нде	устю нден

Иза: 1. Исим мунасебетчилер догърултув, ер ве чыктыш келишлеринде ола билелер.

2. Келиш ялгъамасы мульткиет ялгъамасындан сонъ къошулыр.

МУНАСЕБЕТЧИЛЕРНИНЪ КЕЛИШЛЕРДЕ КЪУЛЛАНЫЛУВЫ

Баш келиш	Догърултув келиши	Чыктыш келиши
<i>ичюн, иле, киби, сайын, -нен</i>	<i>къадар, таба, коре, тараф, къаршы, бакъкъанда</i>	<i>эвель, сонъ, берли, башкъа</i>
<i>окъув ичюн достум иле къуш киби афта сайын анамнен</i>	<i>терекке къадар ёлгъа таба манасына коре денъизге тараф ельге къаршы эвлерге бакъкъанда</i>	<i>дерстен эвель байрамдан сонъ кузьден берли бу ерден башкъа</i>

МУНАСЕБЕТЧИЛЕРНИНЪ ИМЛЯСЫ

Къыскъартылгъан шекили		Толу шекили	
-чюн	гъалебеч чюн	ичюн	гъалебе ичюн
-дай	ель дай	дайын	ель дайын
-ле	умют ле	иле	умют иле

Иза: *ичюн, дайын, иле* мунасебетчилерининъ къыскъартылгъан шекили огде кельген сёзнен къошулып язылып.

ТЮШОМ КЕЛИШИНДЕ ВЕ *-нен* МУНАСЕБЕТЧИСИ ОЛГЪАН СЁЗЛЕРНИ ФЕРКЪ ЭТИНЪИЗ

Тюшом келиши <i>кимни? нени? (-ны – -ни)</i>	Мунасебетчи <i>-нен</i> <i>кимнен? ненен?</i>
Дерске китапны кетир.	Дерске китапнен кель.
Мен къардашымны балалар багъчасындан кетирдим.	Мен къардашымнен азбаргъа чыкътым.
Мен достумны эвимизге чагъырдым.	Мен дерслеримни достумнен азырладым.
Мен курекни арандан алдым.	Мен къарны курекнен обаладым.

Иза: *-нен* мунасебетчиси арекетнинъ кимнен бирликте
япылгъаныны, я да алет, усулыны косътере.

ТИЗМЕ БАГЪЛАЙЫДЖЫЛАР

Къошувджы	<i>ве, эм, эм де, де</i>	Оджа <i>ве</i> талебе субетлешелер. <i>Эм</i> къар, <i>эм</i> ягъмур ягъды.
Къаршы къоювджы	<i>лякин, исе, амма</i>	Мен чокъ бекледим, <i>лякин</i> достум бугунъ кельмеди.
Айырыджы	<i>я да, яки, яни, ёкъса, я..., я..., къа..., къа...</i>	О, <i>я</i> оджа, <i>я</i> эким олмагъа истей.
Инкяр	<i>не..., не..., не...</i>	Сынъырсыз чёльде <i>не</i> бир терек, <i>не</i> бир эв корюне.

Иза: Тизме багълайыджылар джумле азаларыны я да тенъ мунасебетте олгъан джумлелерни бири-бирине багълайлар.

ТАБИЛИ БАГЪЛАЙЫДЖЫЛАР

Багълайы- джылар	Манасы	Мисаллер
чюнки	себеп	<i>Мен бугунь сизге баралмам, чюнки язма ишке азырланмакъ керек.</i>
ки	тенъештирюв, изалав	<i>Бу оюннынъ эсас шарты шу ки, адам пек тез джевапланмалы.</i>
эгер	шарт	<i>Эгер разы олсанъыз, театрге берабер барайыкъ.</i>

Иза: Табили багълайыджылар муреккеп джумле теркибиндеки джумлелерни бири-бирине табилеме ёлнен багълайлар.

-ки БАГЪЛАЙЫДЖЫ ВЕ ЯЛГЪАМАСЫНЫ ФЕРКЪ ЭТИНЪИЗ

-ки ялгъамасы къошулып язылыр	ки багълайыджысы айры язылыр
1. койде ки мектеп, дефтерде ки вазифе, азбарда ки терек	Ойле яхшы чалышайыкъъ ки , бизге биринджи ерни берсинлер.
2. китап оджанынъ ки , дефтер талебенинъ ки	Ойле аджайип ресим ки , дерсинъ жанлы левха.

Иза: 1. **-ки** ялгъамасы ер ве саиплик келишиндеки
исимлерге къошула.

2. **-ки** баглайыджысы табили муреккеп джумледе
джумлелерни бири-бирине багълай.

ДЕРЕДЖЕЛИКЛЕР

Сёз дереджеликлери

*атта, албуки, даа,
та, тап, да, де*

атта оюнгда тюштик;
токъта даа; та бала-
лыкътан; *тап* юрегим
къалтырады; я мен
инсаным *да*

Ялгъама дереджеликлери

*-мы – -ми, -чы – -чи, -дыр – -дир,
-тыр – -тир, -са – -се, -сана – -сене*

*бу иш олурмы?; бугунь бизге
кельчи; бугунь бизге кельсе;
балалары акъкъында
тюшюнедир; ятсана энди*

Иза: Дереджеликлер джумленинъ мундериджесине къуветлендирюв, айырув, изалав, шубеленюв киби къошма мана берелер.

МОДАЛЬ СЁЗЛЕР

Модаль сёзлер	Манасы	Мисаллер
ихтимал, бельки, гъалиба	ишанч	<i>Ихтимал</i> , келирим. <i>Бельки</i> , файда-сы олур. <i>Гъалиба</i> , ягъмур ягъаджакъ.
шубесиз, эльбет, мытлакъ	эминлик	<i>Шубесиз</i> , бу иш муим. Биз, <i>мыт-лакъ</i> , корюширмиз.
яхшы, догъру	разылыкъ	<i>Яхшы</i> , мен келирим. <i>Догъру</i> , бу ишни тез япмакъ керек.
демек, баре, бойлеликнен	нетиджелев	<i>Демек</i> , сиз разысыз. <i>Бойлеликнен</i> , биз бу ишиниъ сонъуна чыкътыкъ.
афсус, мегер, языкъ	языкъсынув	<i>Афсус</i> ки, мен концертке ба-ралмадым.

Иза: Модаль сёзлер джумледе ифаделенген фикирге сёйлейиджининъ тюрлю мунасебетини бильдирелер.

НИДАЛАР

Дуйгъу бильдирген

*аман, ах, ай, эй, вай,
уф, тюф, охо, э-хе, о-о,
ой-ой, э ве иляхре*

Эмир-хитап бильдирген

*но, куш-куш, чип-чип,
къана, бакъайым,
айды ве иляхре*

Иза: 1. Нидалар сёйлейиджининъ тюрлю дуйгъуларыны:
къуванч, элем, гъам, яныкъ, ачув, эмир ве истек
киби маналарны бильдирелер. *О-о, бу сефер сен
енъдинъ. Айдынъыз, театрге барайыкъ.*

2. Нидалар джумле азасы олмазлар.

ТАКЪЛИДИЙ СЁЗЛЕР (МИМЕМАЛАР)

	Такълидий сёзлер	Мисаллер
I	<i>такъ, шув, лип, тарс, выз, данъ, тырс, мияв, ав</i>	<i>Такъ</i> этип тюшти. <i>Тарс</i> этип урды. Юрегим <i>шув</i> этти.
II	<i>дюк-дюк, лип-лип, былкъ-былкъ, дыр-дыр, такъыр-тукъур, ялт-юлт, шар-гурь, къарс-къурс</i>	<i>Лип-лип</i> этип сёндю. <i>Дыр-дыр</i> къалтырады. <i>Такъыр-тукъур</i> эшитильди.

- Иза:** 1. Такълидий сёзлер чешит тюрлю давуш, сес, шувултыларны ифаделейлер.
2. Джумледе эксерий алларда айырыджы ве ал олып келелер.

ФІНИЧ

8

СЁЗ БИРИКМЕСИ

насыл?

Ешилъ

япракъ.

таби сёз

баш сёз

Иза: 1. Эки я да экиден зияде там маналы сёзлернинъ бирлешмесине сёз бирикмеси дерлер: *Беи къатлы эв.*

2. Сёз бирикмеси баш ве таби сёзлерден ибареттир.

3. Суаль баш сёзден таби сёзге кьоюлыр.

САДЕ ВЕ МУРЕККЕП СЁЗ БИРИКМЕЛЕРИ

Саде сёз бирикмеси эки сёзден ибарет	Муреккеп сёз бирикмеси экиден зияде сёзден ибарет
насыл? <i>Мавы</i> КОК. таби сёз баш сёз	насыл? <i>Он</i> <i>къатлы</i> бина. таби сёз баш сёз

Иза: Муреккеп бирикмелерде сёзлер айры къулланылса, бирикменинъ манасы бозулыр:
(Он) *къатлы бина.*

СЁЗ БИРИКМЕЛЕРИНИНЪ ТЕРКИБИ

не ичюн?

Гъалебе ичюн **курешмек.**

↑
таби сёз

↑
баш сёз

насыл?

Къуш киби **учмакъ.**

↑
таби сёз

↑
баш сёз

Иза: 1. Сёз бирикмелерининъ теркибине там маналы сёзлерден гъайры ярдымджы сёзлер де кире билелер.

2. Ярдымджы сёзлер таби сёзлернен берабер келип бир суальге джевап берирлер: *озен боюнда ерлешкен; шеэрге таба кетмек; достумнен берабер.*

СЁЗ БИРИКМЕЛЕРИНИНЪ БАГЪ ВАСТАЛАРЫ

Шекильсиз багъ (интонация вастасынен)	Шекилли багъ (ялгъама вастасынен)
насыл? <i>Ярыкъ сыныф.</i> ↓ ↓ таби сёз баш сёз	къайдан? <i>Сыныфтан чыкъмакъ.</i> ↓ ↓ таби сёз баш сёз

Иза: Сёз бирикмесини тешкиль эткен сёзлер бири-
биринен ялгъамалар, ярдымджы сёзлер я да
интонация вастасынен багъланырлар: *таш киби*
къатты; лескернен ер къазмакъ.

СЁЗ БИРИКМЕЛЕРИНИНЪ ЧЕШИТЛЕРИ

Исим бирикмелери	Фииль бирикмелери	Зарф бирикмелери
<i>къырмызы гуль, яхшы адам, учь дост, шекерден татлы, экисинден бири</i>	<i>ёлгъа чыкъты, тез окъумакъ, яхшы окъугъан, окъумагъа кетмек</i>	<i>менден буюкче, эр кестен чокъ, сабадан акъшамгъаджа</i>

Иза: 1. Баш сёзнинъ манасына коре сёз бирикмелери учь чешит оларар: **исим, фииль** ве **зарф** бирикмелери.
2. Сёз бирикмесининъ чешити баш сёзнинъ чешитинде ола.

ИСИМ БИРИКМЕЛЕРИ

насыл?

Темиз

дефтер.

таби сөз

баш сөз

- Иза:** 1. Джумледе энъ зияде исим бирикмелери иш-летилик: *баш сөз, мавы кок, бу китан, беи адам, биринджи сыныф, мектеп азбары, ясалгъан эв.*
2. Исим бирикмелеринде баш сөз исим ола, таби сөз исе сыфат, сыфатфииль, замир, сайы, исим ола биле.

БИРИНДЖИ ИЗАФЕТ БИРИКМЕСИ

насыл?

Демир

къапу.

таби сёз

баш сёз

- Иза:** 1. Изафет бирикмесинде эм баш сёз, эм де таби сёз исимнен ифаделенир.
2. Биринджи изафет бирикмесинде эм баш сёз, эм таби сёз бири-биринен ялгъамасыз бириктирилир келирлер.

ЭКИНДЖИ ИЗАФЕТ БИРИКМЕСИ

насыл?

Яз

татили.

таби сөз

баш сөз

Иза: Экинджи изафет бирикмесиндеки баш сөзге
мулькиет ялгъамасы кьошулур, таби сөз исе
баш келишинде олур.

УЧЮНДЖИ ИЗАФЕТ БИРИКМЕСИ

КИМНИНЬ?

Достумнынъ

китабы.

таби сѣз

баш сѣз

Иза: Учюнджи изафет бирикмесине кирген баш сѣзге мульткиет ялгъамасы кьошулыр, таби сѣз исе саиплик келишинде къулланылыр.

УЙГЪУНЛЫКЪ БАГЪЫ

I-ш., чокълукъта

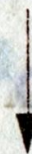
Бизим

таби сёз

I-ш., чокълукъта

Эвимиз.

баш сёз

Иза: 1. Уйгъунлыкъ багъынен тизильген сёз бирик-мелеринде таби сёз баш сёзнен бир сайыда ве бир шахыста олып келир: *сенинъ китабынъ.*

ИДАРЕ БАГЪЫ

къайдан?

Ч.к.

Сыныфтан

таби сёз

чыкъмакъ.

баш сёз

- Иза:** 1. Идаре багъынен тизильген сёз бирикмелеринде баш сёз таби сёзнинъ белли бир келиште олмасыны талап эте: *эвге кирмек, эписини кетирмек, дерсте отурмакъ, койден кельген.*
2. Эксерий алда идаре багъынен фииль сёз бирикмелери тизилир.

СЫРА БАГЪЫ

насыл?

Къырмызы

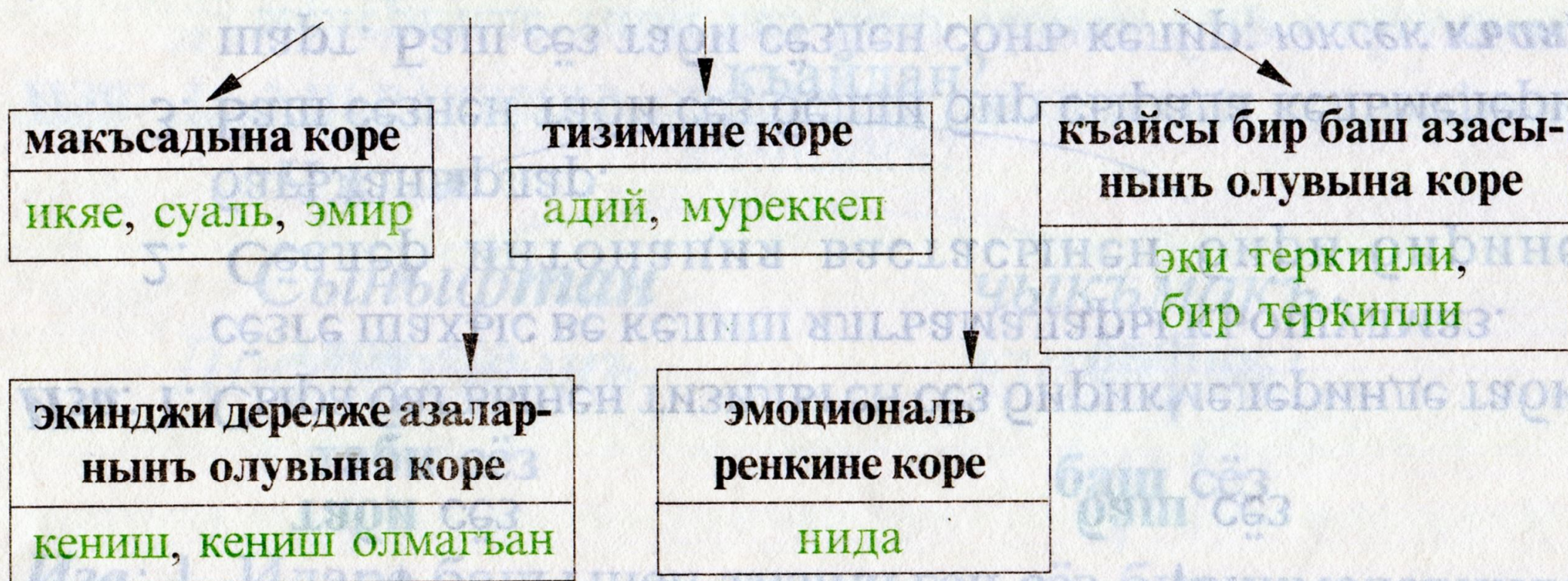
гуль.

таби сёз

баш сёз

- Иза:** 1. Сыра багъынен тизильген сёз бирикмелеринде таби сёзге шахыс ве келиш ялгъамалары къошулмаз.
2. Сёзлер интонация вастасынен бири-бирине багъланырлар.
3. Баш сёзнен таби сёз белли бир сырада кельмелери шарт. Баш сёз таби сёзден сонъ келир: *юксек къая, тез юрьмек.*

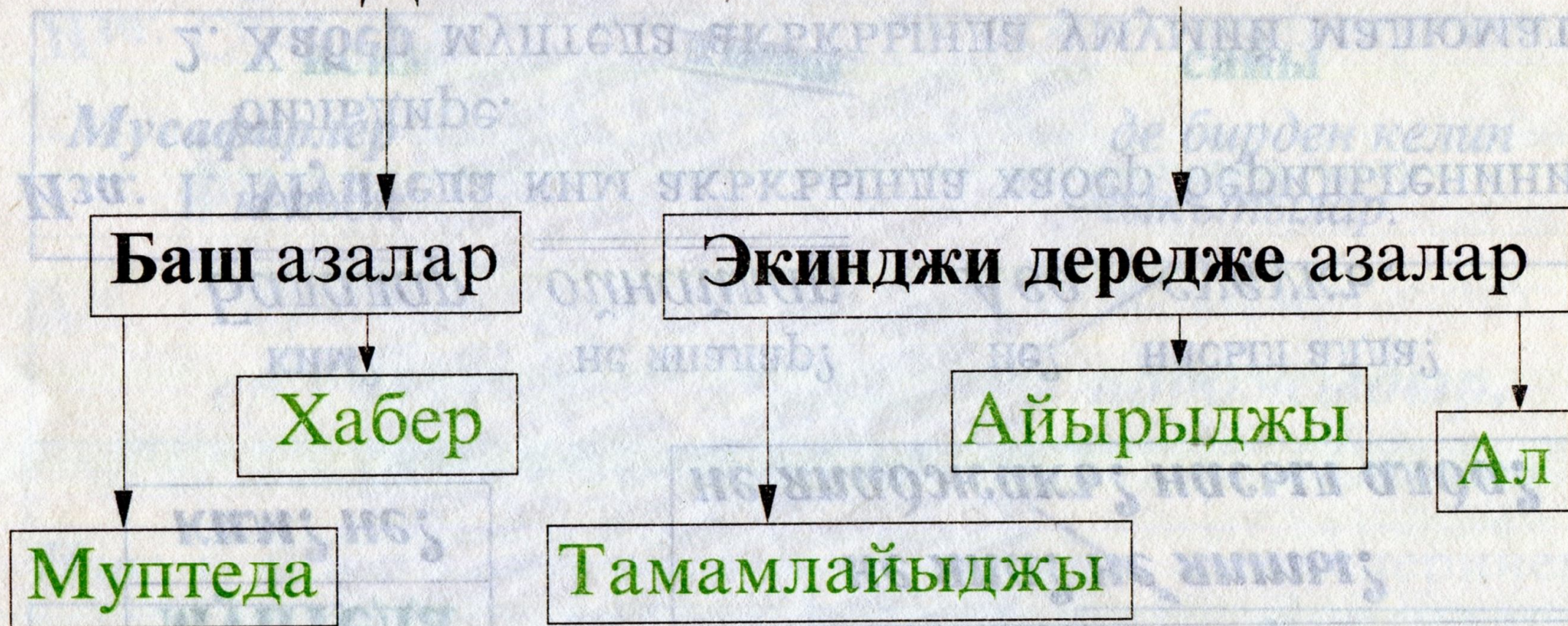
ДЖУМЛЕЛЕРНИНЪ ЧЕШИТЛЕРИ

Иза: 1. Бир я да бир къач сёзден ибарет олгъан ве там мананы ифаде эткен нутукънынъ бир къысмына джумле дерлер.

2. Эр бир джумле онъа аит олгъан интонациянен айтылыр: икъе, суаль, эмир, нида.

ДЖУМЛЕ АЗАЛАРЫ

Иза: 1. Мен бу китаны китанханеден алдым.

2. _____ муптеда ~~~~~ айырыджы

===== хабер - . - . - ал

----- тамамлайыджы

ДЖУМЛЕНИНЪ БАШ АЗАЛАРЫ

муптеда

ким? не?

хабер

не япа? не янты?

не япаджакъ? насыл алда?

ким?

не япалар?

не?

насыл алда?

Балалар

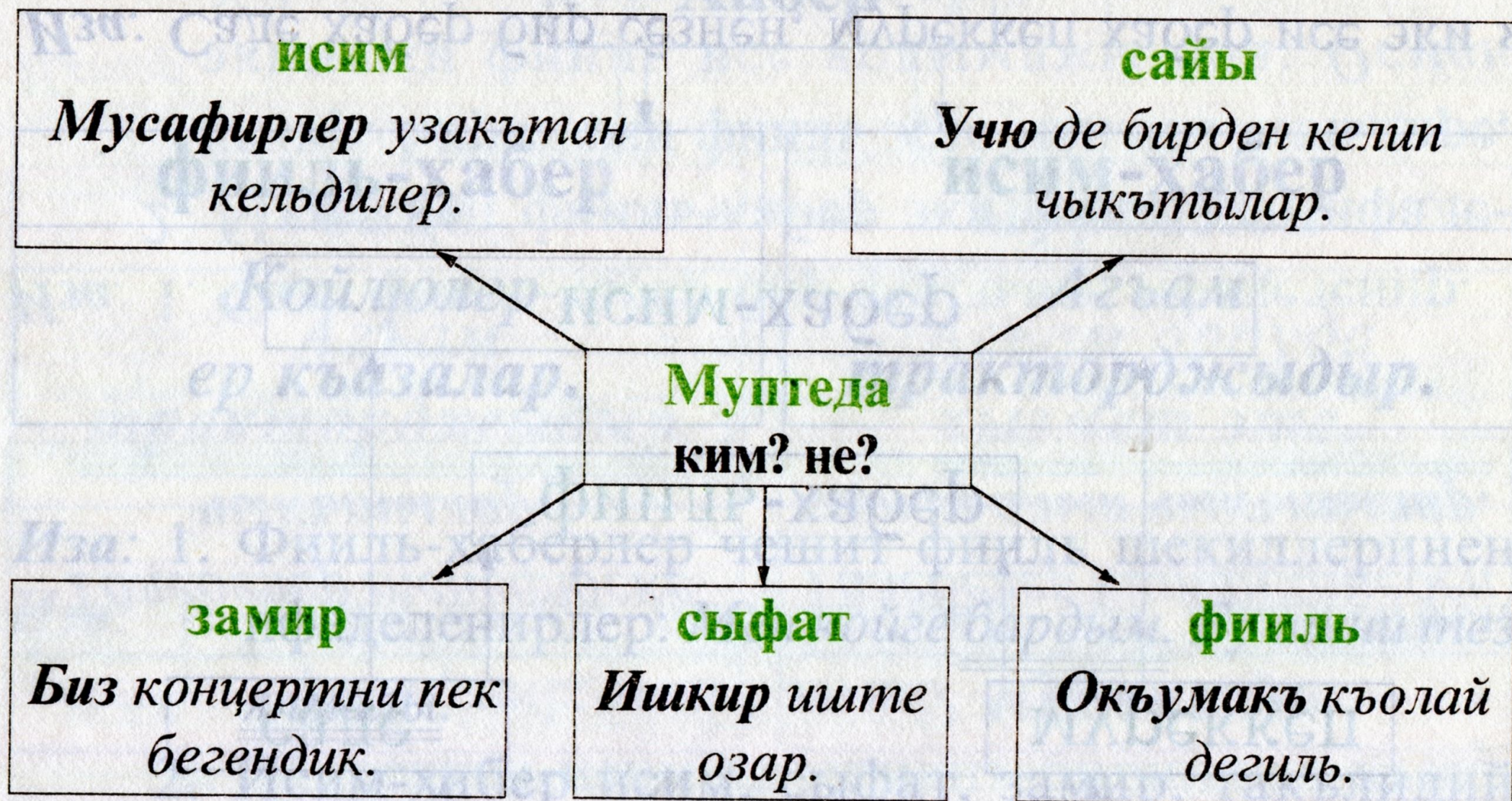
ойнайлар.

Ава сувукъ.

Иза: 1. Муптеда ким акъкъында хабер берильгенини бильдире.

2. Хабер муптеда акъкъында умумий малюмат бильдире.

МУПТЕДАНЫНЪ ИФАДЕЛЕНЮВИ

Иза: Муптеда баш келиштеки исим, замир, сайы ве башкъа сёз чешитлеринен ифаделене билир.

Хабернинъ чешитлери

саде

муреккеп

фииль-хабер

ИСИМ-хабер

Иза: Саде хабер бир сёзнен, муреккеп хабер исе эки я да экиден зияде сёзнен ифаделенир.

Хабер

```
graph TD; A[Хабер] --> B[фииль-хабер]; A --> C[исим-хабер];
```

фииль-хабер

*Койлюлер
ер къазалар.*

исим-хабер

*Агъам
тракторджыдыр.*

Иза: 1. Фииль-хаберлер чешит фииль шекиллеринен ифаделенирлер: *Мен койге бардым. Бу ишни тез япмалы.*

2. Исим-хабер исим, сыфат, замир, такълидий сёзлер ве башкъа сёз чешитлеринен ифаделенир: *Бизим коюмиз бай.*

Фииль-хабер

саде

*Талелелер тенефюске
чыкътылар.*

муреккеп

*Талелелер китапханеден
китап алып чыкътылар.*

Иза: 1. Саде фииль-хабер бир фиильнен ифаделенир.
2. Муреккеп фииль-хабер эки фиильнен ифаделенир. Биринджи фииль эсас мананы бильдире, экинджи фииль исе ярдымджы ола: *Осман дефтерини араштыра башлады.*

Исим -хабер

саде

Агъам
тракторджыдыр.

муреккеп

Агъам ордуда
хызмет эте.

Иза: 1. Исим-хабер бир де бир сёз чешитинен ифаделенир: исим, замир, сыфат, сайы.

2. Муреккеп исим-хабернинъ биринджи къысы исим, экинджиси исе ярдымджы фииль ола:

Къомшумыз эким экен.

МУПТЕДА ВЕ ХАБЕР АРАСЫНДА ЧЫЗЫКЪ (–) КЪОЮЛУВЫ

	къоюлыр	къоюлмаз
1) — (–) — ИСИМ – ИСИМ	Агъам – студент. (хаберлик ялгъамасы ёкъ)	Агъам студент тир .
2) — (–) — замир – ИСИМ	Бу – Османнынъ аризасы . (хаберлик ялгъамасы ёкъ)	Бу Османнынъ аризасы дыр .
3) — (–) — сайы – сайы сыфатфииль – сайы	Эки кере беш – он. Инсти- тут битиргеним – бир йыл. (хаберде ярдымджы фииль тюшюрильген)	Эки кере беш он <u>олур</u> . Институт- ны битиргеним бир йыл <u>олды</u> .
4) — (–) — фииль – фииль	Илим къазанмакъ – иненен къую къазмакъ. Сачсанъ – орарсынъ.	—

Ихтар: Эгер муптеда огюнде ишарет замирлеринден бири кельсе, хаберлик ялгъамасы олмаса да, чызыкъ (–) къоюлмаз: *О адам ишчи.*

Адий джумле

**КЕНИШ ОЛМАГЪАН
ДЖУМЛЕ**

**КЕНИШ
ДЖУМЛЕ**

МУПТЕДА + ХАБЕР

МУПТЕДА + ХАБЕР +

**ЭКИНДЖИ
ДЕРЕДЖЕ
АЗАЛАР**

- Иза:** 1. Кениш олмагъан джумле тек баш азалардан ибареттир: *Баарь кельди.*
2. Кениш джумледе баш азалардан гъайры экинджи дередже аза олмасы шарт. *Баарь эрте кельди.*

ДЖУМЛЕНИНЪ ЭКИНДЖИ ДЕРЕДЖЕ АЗАЛАРЫ

тамамлайджы	айырыджы	ал
келиш суаллери (Баш к. гъайры)	насыл? не къадар? къачынды?	къайда? не вакъыт? насыл? не ичюн? не макъсаднен?
Талебе <i>дефтерини</i> <i>оджагъа</i> берди.	<i>Ешилъ</i> япракъ устюне <i>дюльбер</i> кобелек къонды.	<i>Язда</i> балалар <i>денъизде</i> раат- ландылар.

ДЖУМЛЕДЕ СЁЗ СЫРАСЫ

Адий кениш джумле

I

II

III

IV

V

Муптеда

**Джумленинъ экинджи
дередже азалары**

Хабер

ким?

насыл?

нени?

насыл?

не япты?

Айше меракълы китанны авесликнен окъуды.

Иза: Ширий эсерде, нида, суаль джумлелерде бойле тертип денъише биле.

Тамамлайыджы

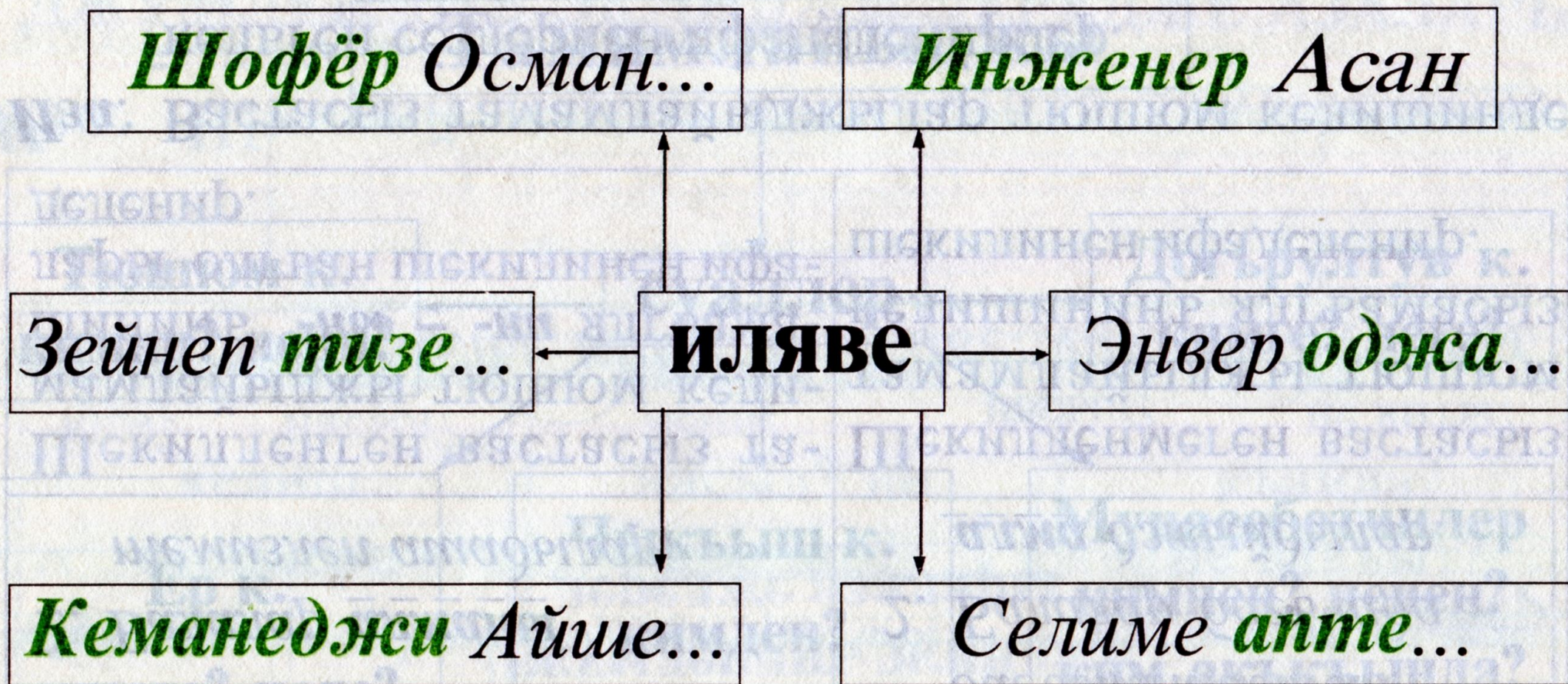

Иза: Тамамлайыджы бир де бир джумле азасынынъ
 манасыны тамамлай: Мен ^{нени?} китанны ^{кимден?} достумдан
 алдым.

ВАСТАСЫЗ ТАМАМЛАЙЫДЖЫ

шекилленген (-ны – -ни ялгъамаларынен)	шекилленмеген (ялгъамасыз)
1. Мен <u>чечеклер</u>ни сувгъа къойдым. 2. Балалар <u>алма</u>ны темизлеп ашадылар.	1. Биз гъалиплерге десте-десте <u>чечеклер</u> багъышладыкъ. 2. Балалар багъчада <u>алма</u> джыйдылар.
Шекилленген вастасыз тамамлайыджы тюшюм келишининъ -ны – -ни ялгъамалары олгъан шекилинен ифаделенир.	Шекилленмеген вастасыз тамамлайыджы тюшюм келишининъ ялгъамасыз шекилинен ифаделенир.

Иза: Вастасыз тамамлайыджылар тюшюм келишинде кельген сёзлернен ифаделенирлер.

- Иза:** 1. Иляве озюнден эвель я да сонъ кельген джумле азасыны даа терен айдынлата.
2. Иляве озю изалагъан джумле азасынынъ че-
шитинде олур.

Иза: Айырыджы озюнден эвель кельген исимни я да исим ерине къулланылгъан сёзни иза этерек, аляметлерини бильдире: Яз татили кельди. Дюльбер манзараны сейир эттик. Беиш адам кельди.

Вакъыт

*не вакъыт?
къачан? не ва-
къыткъа къадар?*

Ер

*къайда? къаерге?
къайдан? не ерге?
не ерде? не ерден?*

**Иш-арекет-
нинъ тарзы**

*насыл?
не тарзда?*

Алнынъ бильдирген маналары**Себеп**

*не ичюн?
не себептен?*

Макъсат

*не макъсатнен?
не ичюн?*

Микъдар-дередже

*не къадар?
къач кере?*

Иза: Ал джумледе хаберге багъланып келир: *Къыш эрте
кельди. Машина вызнен кете.*

Теркибине коре адий джумлелернинъ чешитлери

Эки теркипли = **муптеда** + **хабер**

Бу йыл баарь эрте кельди.

Бир теркипли

=

муптеда

я да

хабер

1. *Фуртуна!*

2. *Мектеп бинасында
даа чокъ тамир ишле-
рини япмакъ керек эди.*

Иза: 1. Эм муптедасы, эм хаберы олгъан джумле эки теркипли джумледир.

2. Бир теркипли джумленинъ теркибинде я тек муптеда, я да тек хабер ола.

Эки теркипли адий джумле

Кениш олмагъан

тек муптеда ве
хаберден ибарет

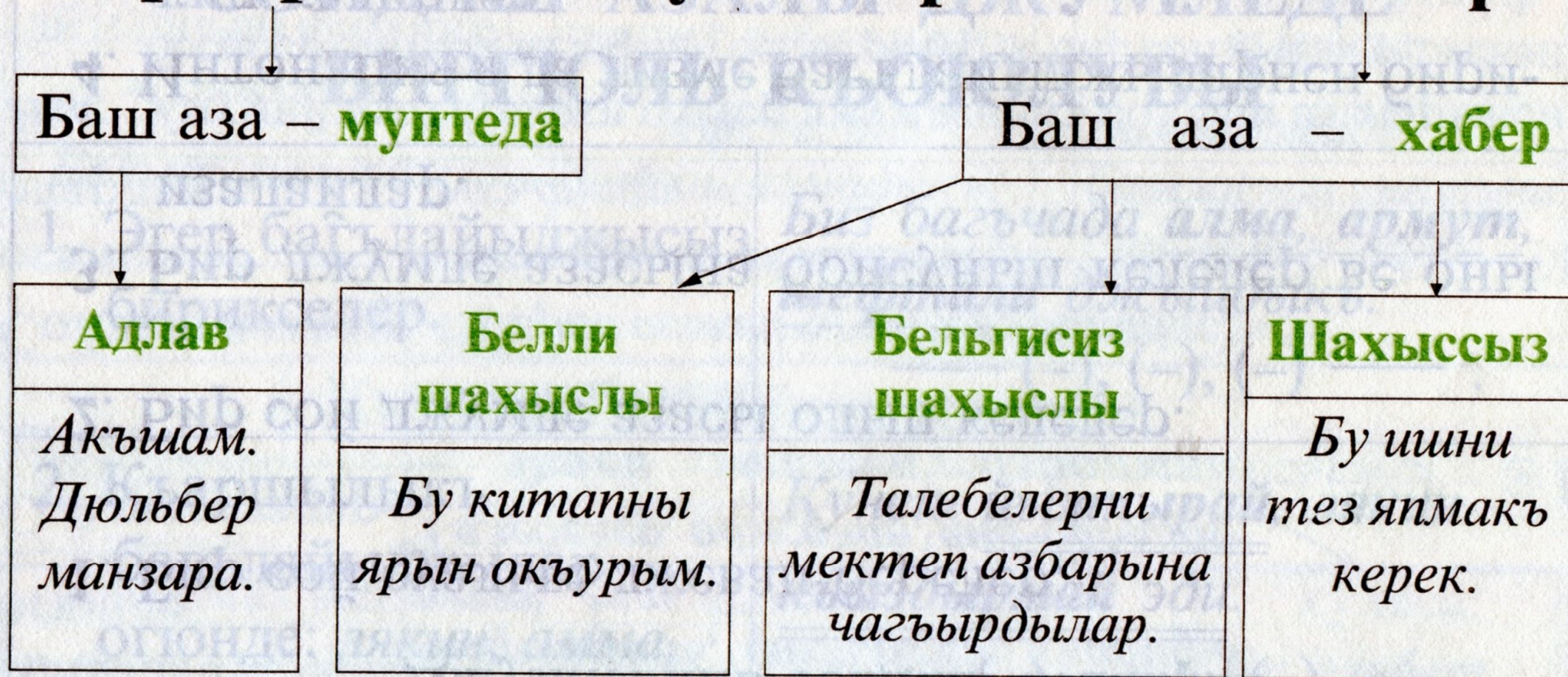
Къыш кельди. Къар ягъды.

Кениш

муптеда ве хабернен
берабер экинджи
дередже азалардан бир
де бири олмасы шарт.
Къыш эрте кельди.
Мен бу дюльбер чечек-
лерни чёльде джыйдым.

- Иза:** 1. Джумленинъ баш азалары онынъ темелини тешкиль этелер.
2. Джумленинъ экинджи дередже азалары муптеда я да хабернен багъланып келелер.

Бир теркипли джумлелернинъ чешитлери

Иза: Бир теркипли джумленинъ теркибинде джумленинъ экинджи дередже азалары ола биле.

ДЖУМЛЕНИНЪ СОЙДАШ АЗАЛАРЫ

Араба тегиз ёлдан тез ве енгиль кете эди.

насыл?

Джумленинъ сойдаш азалары:

1. Бир сой суальге джевап берелер.
2. Бир сой джумле азасы олып келелер.
3. Бир джумле азасына бойсунып келелер ве оны изалайлар.
4. Интонация я да тизме багълайыджыларнен бирикп келирлер.

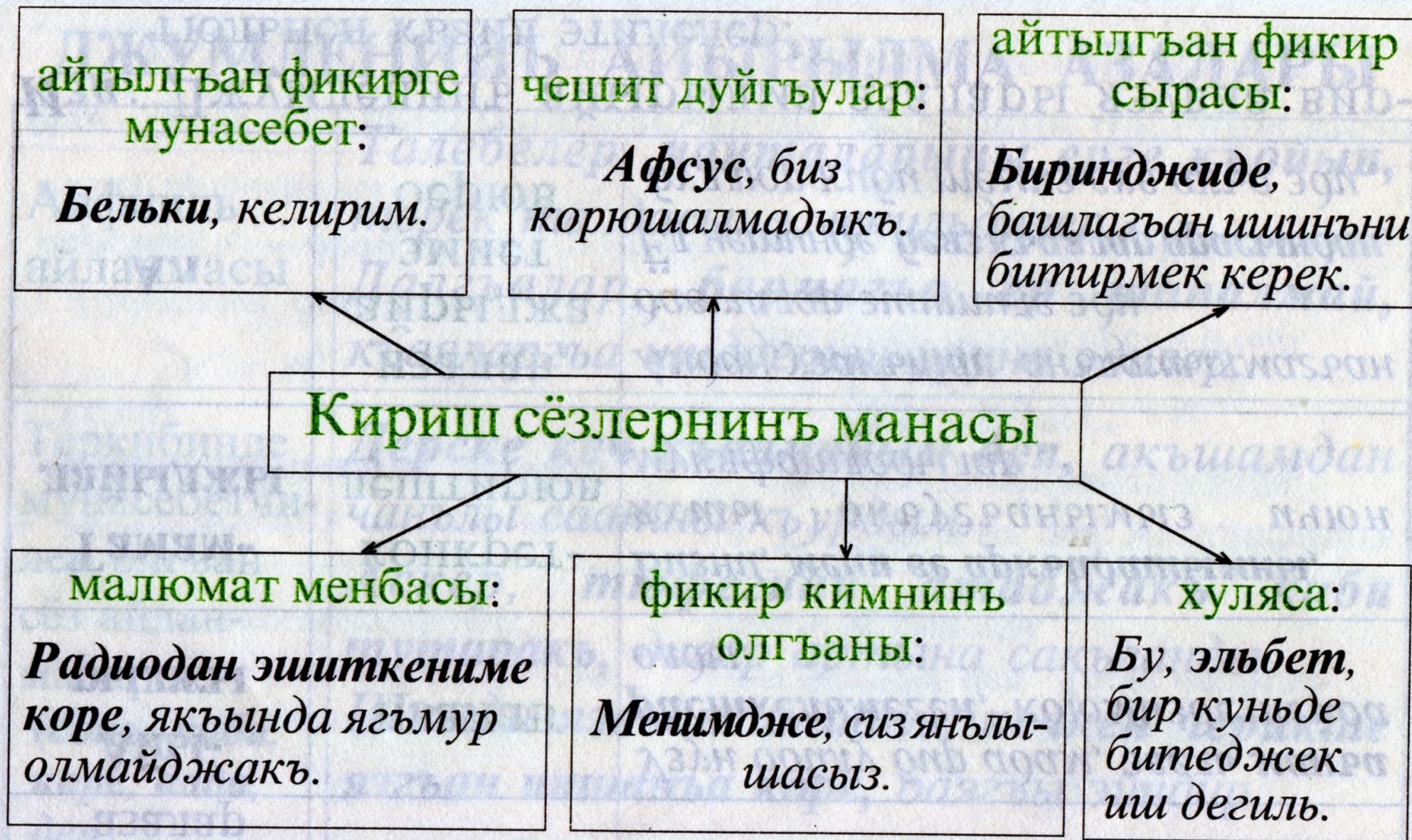
СОЙДАШ АЗАЛЫ ДЖУМЛЕДЕ ВИРГЮЛЬ КЪОЮЛУВЫ

1. Эгер багълайыджысыз бирикселер.	<i>Биз багъчада <u>алма</u>, <u>армут</u>, <u>шефтали</u> джыйдыкъ.</i> — (—), (—), (—) — .
2. Къаршылыкъ багълайыджылар огюнде: <i>лякин</i>, <i>амма</i>, <i>исе</i>.	<i>Кунеи <u>йылтырай</u>, лякин <u>къыздырмай</u> эди.</i> — (—), лякин (—) — .
3. Эгер багълайыджылар текрарланса.	<i>Бала <u>де</u> <u>анасына</u>, <u>де</u> <u>бабасына</u> бакъты.</i> — де(—), де(—) — .

УМУМИЙЛЕШТИРИДЖИ СЁЗЛЕР

Умумийлеш- тириджи сёзнинъ ери	Мисаллер	Токътав ишаретлери
Джумленинъ сойдаш азалары огюнде	Азбарда чешит чечеклер осе эди: <i>пападие, акъшам сефа,</i> <i>къаранфиль, фесильген, къадифе</i> <i>чечек, гуль.</i>	[⊙: ⊖, ⊖, ⊖]
Сойдаш азалар- дан сонъ	<i>Талебелер, оджалар, ана-бабалар</i> – эписи мектеп азбарына <i>топлаштылар.</i>	[⊖, ⊖, ⊖ – ⊙]
Сойдаш азалар огюнде ве олардан сонъ	Азбарда оськен чечеклер : <i>пападие,</i> <i>къаранфиль, акъшам сефа</i> – эписи <i>ачкъанлар.</i>	[⊙: ⊖, ⊖, ⊖ – ⊙]

Иза: Умумийлештириджи сёзлер джумленинъ сойдаш азаларынен берабер бир сой вазифени беджерелер ве бир сой суальге джевап берип келелер.

Иза: 1. Кириш сёзлер джумле азасы олмазлар.
2. Олар язувда виргюльнен айырылырлар.

ДЖУМЛЕНИНЪ АЙЫРЫЛМА АЗАЛАРЫ

Айырылма азалар	маналары	мисаллер
Айы- рыджы	изалав	<i>Узун бойлу бир адам, эвель манъа расткельмеген, коюмизде пейда олды.</i>
Тамам- лайыджы	конкрет- лештирюв	<i>Бизни, мени ве аркъадашымны, яхшы окъугъанымыз ичюн мукъяфатладылар.</i>
Ал	изалав, айрыджа эмиет берюв	<i>Андан, узакътан, анълашылмагъан давушлар эшитиле эди. Ёл четинде, безъ къаялар арасындан, булжор киби темиз сув акъа эди.</i>

Иза: Джумленинъ айырылма азалары язувда вир-
гюльнен къайд этилелер.

ДЖУМЛЕНИНЪ АЙЫРЫЛМА АЗАЛАРЫ

Алфииль айланмасы	<i>Талебелер, чанталарыны ерге къойып, терек талдасына чекильдилер.</i> <i>Далгъалар, бармагъа ер тапалмай, къаяларгъа шиддетли уруна эдилер.</i>
Теркибинде мунасебетчи- лер олгъан сёз айлан- малары (сонъ, киби, коре, алда, деп)	<i>Дерске кеч къалмайым деп, акъшамдан чанълы саатны къурдым.</i> <i>Аскер, тюфегини атаджакъ киби тутаракъ, дивар артына сакъланды.</i> <i>Шимди язгъан иншанъ, кечкен черикте язгъан иншанъа коре, баягъы эйидир.</i>

Иза: Айырылма сёз айланмалары джумледе чешит маналарны ифаделейлер ве язувда виргюльнен къайд этилирлер.

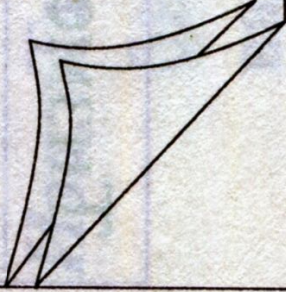
КОЧЮРИЛЬМЕ ЛАФ

1. Кочюрильме лаф муэллифнинъ сёзлеринден сонъ келир: М: „К (?!)”. <i>Оджа, сыныфкъа кирип, илян этти: „Бугунъ дерстен сонъ музейге бараджакъмыз”.</i>	2. Кочюрильме лаф муэллифнинъ сёзлеринден эвель келир: „К, (?!) – м”. <i>„Бакъсанъыз, акъбардакълар ачкъан !” – деп, Айше достларыны чагъырды.</i>
3. Муэллифнинъ сёзлери кочюрильме лафнынъ ичерисинде келир „К, – м, – к (?!)”. <i>„Айдынъыз, багъчагъа барайыкъ, – деди Айше, – анда бизим ярдымымыз керек”.</i>	4. Кочюрильме лаф муэллифнинъ сёзлери ичерисинде къала. М: „К, (?!)” – м. <i>Невбетчи пенджерени ачып: „Тез юрюнъиз сыныфкъа, энди дерс башланды,” – деп талебелерни чагъырды.</i>

Иза: Эгер муэллиф башкъасынынъ сёзлерини олгъаны киби къуланса, бойле сёзлерге **кочюрильме лаф** дерлер.

9

сыныф

МУРЕККЕП ДЖУМЛЕ

Тизме муреккеп
джумлелер

*Ягъмур токътады, ве
кокте кунеш корюнди.*

Табили муреккеп
джумлелер

*Чечеклер ойле дюльбер
эдилер, санки оларны
баянен боялагъанлар.*

- Иза:** 1. Муреккеп джумле эки ве экиден зияде адий джумледен ибареттир.
2. Тизме муреккеп джумле тенъ адий джумлелерден ибареттир.
3. Табили муреккеп джумле баш ве таби джумлелерден ибареттир.

ТИЗМЕ МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕРДЕ КЪУЛЛАНЫЛГЪАН БАГЪЛАЙЫДЖЫЛАР

Иза: Тизме муреккеп джумледе адий джумлелер бири биринен тизме багълайыджылар я да интонация вастасынен багъланырлар.

ТИЗМЕ МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕРНИНЪ ЧЕШИТЛЕРИ

Маналары	Мисаллер
къошма (<i>ве, эм, да</i>)	<i>Апансыздан рузгяр котерильди, ве денъиз далгъаланып баилады.</i>
къаршылыкъ (<i>амма, лякин, факъат</i>)	<i>Ягъмур токътады, лякин кокте кунеш корюнмеди.</i>
тенъештирме (<i>исе</i>)	<i>Августнынъ сонъу сюрип кельди, мен исе яз келип кечкенини сезмей къалдым.</i>
айырыджы (<i>я, я да, ёкъса, да – да, де – де</i>)	<i>Сен бу ишни битирмек керексинъ, ёкъса биз сени сеферге алмамыз.</i>
инкяр (<i>не – не</i>)	<i>Асан агъанъдан не бир хабер кельди, не де озю корюнди.</i>

Иза: Тизме муреккеп джумледе адий джумлелер бири-биринден виргюльнен айырылырлар.

ТАБИЛИ МУРЕККЕП ДЖУМЛЕ

Баш джумле

Чечеклер *ойле* дюльбер эдилер *ки*,

насыл?

санки оларны боянен боялагъанлар.

Таби джумле

- Иза:** 1. Таби джумле баш джумлеге таби олып, бир де бир джумле азасынынъ суалине джевап бере.
2. Таби джумле баш джумледен виргюльнен айырылыр.

ТАБИЛИ МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕРНИНЪ ЧЕШИТЛЕРИ

Муптеда табили (<i>ким, не</i>)	<i>Ким</i> яхшы ойнаса, бахшышны о аладжакъ.
Хабер табили (<i>ки</i>)	Бу ишнинъ кыйынлыгъы шунда <i>ки</i> , элимизде керекли малюматлар ёкъ.
Айырыджы табили (<i>кимнинъ – онынъ; насыл – ойле</i>)	Ишке <i>насыл</i> янашсанъ, нетиджеси де <i>ойле</i> олур.
Тамамлайыджы табили (<i>кимни – нени, не – оны, не – шуны</i>)	Сиз <i>кимге</i> мураджаат эткен олсанъыз, <i>онынъ иле</i> корюшмек керектир.

Иза: Табили муреккеп джумленинъ чешити таби джумленинъ чешитинде олур.

АЛ ТАБИЛИ МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕРНИНЪ ЧЕШИТЛЕРИ

Маналары	Мисаллер
ер	<i>Не ерге урлукъ сепсенъ, о ерде берекет олур.</i>
вакъыт	<i>Мен акъшам эвге кельген эдим, апансыздан ягъмур токътады.</i>
себеп	<i>Эмине ёлгъа эрте чыкъты, чюнки мектеп оларнынъ эвинден баягъы авлакъ эди.</i>
макъсат	<i>Сыныфымыз ярашыкълы олсун деп, пенджерелерге дюльбер перделер астыкъ.</i>
тарз-арекет	<i>Памукъны ойле сувармакъ керек ки, сув онынъ тамырына барып етсин.</i>
шарт	<i>Эгер къышта чокъ къар ягъса, язнынъ берекети бол олур.</i>
ошатув	<i>Этраф бем-безд эди, санки эр ер безд чаршафнен орьтюльген.</i>
микъдар-дередже	<i>Вазифе о дередже муреккеп эди, оджамызнынъ ярдымы керек олды.</i>
керилене	<i>Къар ягъса биле, биз ёлумыздан къалмамыз.</i>

- адий – простой
- адий сѣз бирикмеси – простое словосочетание
- адий джумле – простое предложение
- адлав джумле – назывное предложение
- айлапма – оборот
- айырылма джумле азасы – обособленный член предложения
- айырыджы – определение
- ал – обстоятельство
- алфииль – деепричастие
- ариф – буква
- багъ – связь
- багълайыджы – союз
- багъ вастасы – средство связи
- баш келиш – именительный падеж
- баш сѣз – главное слово
- баш джумле – главное предложение
- виргюль – запятая
- дередже – степень
- дереджелик – частица
- догърултув келиши – направительный падеж
- ер келиши – местный падеж
- замир – местоимение
- зарф – наречие
- идаре багъы – управление
- иза – пояснение
- ияве – приложение
- инкяр мана – отрицательное значение
- исим – имя существительное
- исимфииль – глагольное имя
- келиш – падеж
- кениш джумле – распространенное предложение
- кениш олмагъан джумле – нераспространенное предложение
- керилеме мана – уступительное значение
- кириш сѣз – вводное слово
- кочпориьме лаф – прямая речь
- къавуз – скобка
- къошма багълайыджы – соединительный союз
- къошма сѣз – составное слово
- макъсат алы – обстоятельство цели
- мана – значение, смысл
- мейиль – наклонение
- менфий шекиль – отрицательная форма
- мунасебетчи – послелог
- муптеда – подлежащее
- мулькиет ялгъамасы – аффикс принадлежности
- муреккеп джумле – сложное предложение
- муреккеп сѣз – сложное слово

мусбет шекиль – положительная форма

негиз – основа

нида ишарети – восклицательный знак

нида джумле – восклицательное предложение

нокъта – точка

ошатов – сравнение

саде хабер – простое сказуемое

сайы – имя числительное

санлики келиши – родительный падеж

себен алы – обстоятельство причины

сёз бирикмеси – словосочетание

сёз сырасы – порядок слов

сёз тамыры – корень слова

сёз чешити – часть речи

созукъ сес – гласный звук

суаль джумле – вопросительное предложение

сыра багъы – примыкание

сыфат – имя прилагательное

сыфатфииль – причастие

таби сёз – зависимое слово

таби джумле – придаточное предложение

табили муреккеп джумле – сложноподчиненное предложение

тамамлайыджы – дополнение

тарз алы – обстоятельство образа действия

тизме муреккеп джумле – сложносочиненное предложение

токътав ишаретлери – знаки препинания

тутукъ сес – согласный звук

тырнакъчалар – кавычки

тюшюм келиши – винительный падеж

уйгъунлыкъ багъы – согласование

умумийлештириджи сёз – обобщающее слово

ургъу – ударение

фииль – глагол

фииль сёз бирикмеси – глагольное словосочетание

хабер – сказуемое

хитап – обращение

чифт – парный

чыкъыш келиши – исходный падеж

джумле – предложение

джумле азасы – член предложения

джумленингъ баш азасы – главный член предложения

джумленингъ сойдаш азалары – однородные члены предложения

шахыс замири – личное местоимение

шекиль – форма

экинджи дередже – второстепенный

эджа – слог

ярдымджы сёзлер – служебные слова

ялгъама – аффикс

5 сыныф

Сейлев мучелери.....	4
Созукъ сеслер.....	5
Созукъ сеслерни бильдирген арифлер.....	6
Къалын ве индже созукълар.....	7
Е ариффи.....	8
Ё ариффи.....	9
Ю ариффи.....	10
Я ариффи.....	11
И, Ы арифлери.....	12
О ариффи.....	13
У ариффи.....	14
Эджа.....	15
Ачыкъ ве япыкъ эджалар.....	16
ЙЫ-ЙИ сес бирикмелери.....	17
Къалынлыкъ-инджелик.....	18
Дудакълылыкъ.....	19
Тутукъ сеслер.....	20
НЪ ариффи.....	21
ГЪ, КЪ арифлери.....	22
ДЖ ариффи.....	23
Янгъыравукъ ве сагъыр тутукъ сеслер.....	24
Ялгъамаларда тутукъларнынъ язылышы.....	25
К, КЪ, П тутукъ сеслерининъ алмашувы.....	26
Ъ, Ъ къалынлыкъ ве йымшакълыкъ ишаретлери айырыджы вазифесинде.....	27
Йымшакълыкъ ишарети.....	28
Йымшакълыкъ ишарети (ь) эки тутукъ арасында.....	29
Ургъу.....	30
Ургъунынъ алмашувы.....	31
Эджа авуштырув.....	32
Буюк ариффинъ имлясы.....	33
Чокъ маналы сёзлер.....	34
Сёзлернинъ кочъме манада къуullanувы.....	35
Омонимлер.....	36
Синонимлер.....	37
Антонимлер.....	38
Къошма сёзлер.....	39
Муреккеп сёзлер.....	40
Чифт сёзлер.....	41

6 сыныф

Сёз теркиби.....	44
Ялгъамалар.....	45
Там маналы сёз чешитлери.....	46
Исим.....	47
Хас ве джыныс исимлер.....	48
Исимлерде чокълукъ сайы.....	49
Келишлернинъ адлары ве суаллери.....	50
Исимлернинъ келишлернен тюрленюви.....	51
Баш келиш.....	52
Саиплик келиши.....	53
Догърултув келиши.....	54
Тюшюм келиши.....	55
Саиплик ве тюшюм келишлерини феркъ этинъиз.....	56
Ер келиши.....	57
Чыкътыш келиши.....	58

Мулькиет ялгъамаларындан сонъ догърултув келиш ялгъамаларынынъ къошулувы	59
Мулькиет ялгъамаларындан сонъ келиш ялгъамаларынынъ къошулувы	60
Мулькиет ялгъамалары	61
Исимлерге хаберлик ялгъамаларынынъ къошулувы	62
Исим япыджы ялгъамалар	63
Исимден исим япыджы ялгъамалар	64
Фиильден исим япыджы ялгъамалар	65
Сыфат	66
Сыфат дереджелери	67
Аслий ве нисбий сыфатлар	68
Къуветлендирме сыфатлар	69
Сыфатнынъ азлаштырма шекили	70
Исимден сыфат япыджы ялгъамалар	71
Фииллерден сыфат япыджы ялгъамалар	72
Сайы	73
Эсап сайысы	74
Япма сайылар	75
Сайыларнынъ тизилювине коре чешитлери	76
Замирлернинъ чешитлери	77
Шахыс замирлернинъ келишлернен тюрленюви	78
О замирини феркъ этинъиз	79
Фииль	80
Фииллернинъ мусбет ве менфий шекиллери	81
Фииль заманлары	82
Исимфииль	83
Сыфатфииль	84
Исимлешкен сыфатфииль	85
Алфииль	86
Фииль япыджы ялгъамалар	87

7 сыныф

Кечкеп заман фиили	90
Саде кечкен заман фиили	91
Саде кечкен заман вастасыз шекиль фииллерининъ тюрленюви	92
Саде кечкен заман васталы шекиль фииллерининъ тюрленюви	93
Муреккеп кечкен заман	94
Муреккеп кечкен заман фииллерининъ тюрленюви	95
Шимдики заман фиили	96
Шимдики заман фииллерининъ тюрленюви	97
Келеджек заман фиили	98
Келеджек заман фииллерининъ тюрленюви	99
Менфий шекильдеки фииллерпинъ тюрленюви	100
Фииль мейиллери	101
Эмир мейилининъ тюрленюви	102
Фиильнинъ къайтым дереджеси	103
Фиильнинъ бельгисизлик (меджуль) дереджеси	104
Къайтым ве бельгисизлик дереджелерининъ феркъы	105
Фиильнинъ ортакълыкъ дереджеси	106
Фиильнинъ юклетюв дереджеси	107
Имкянлыкъ ве имкянсызлыкъ мананы бильдирген сёзлер	108
Зарф	109
Зарф япыджы ялгъамалар	110
Сыфат ве ал зарфыны феркъ этинъиз	111
Ярдымджы сёзлер	112
Мунасебетчилер	113
Исим мунасебетчилер	114
Мунасебетчилернинъ келишлерде къуullanувы	115

Мунасебетчилернинъ имлясы.....	116
Тюшюм келишинде ве -нен мунасебетчиси олгъан сёзлерни феркъ этинъиз.....	117
Тизме багълайыджылар.....	118
Табили багълайыджылар	119
-ки багълайыджы ве ялгъамасыны феркъ этинъиз	120
Дереджеликлер	121
Модалъ сёзлер	122
Нидалар.....	123
Такълидий сёзлер (мимемалар)	124

8 сыныф

Сёз бирикмеси	126
Саде ве муреккеп сёз бирикмелери.....	127
Сёз бирикмелерининъ теркиби	128
Сёз бирикмелерининъ багъ васталары	129
Сёз бирикмелерининъ чешитлери	130
Исим бирикмелери	131
Биринджи изафет бирикмеси.....	132
Экинджи изафет бирикмеси.....	133
Учюнджи изафет бирикмеси.....	134
Уйгъунлыкъ багъы	135
Идаре багъы.....	136
Сыра багъы	137
Джумлелернинъ чешитлери	138
Джумле азалары.....	139
Джумленинъ баш азалары.....	140
Муптеданынъ ифаделенюви	141
Хабернинъ чешитлери	142
Хабер	143
Фииль-хабер..	144
Исим-хабер.....	145
Муптеда ве хабер арасында чызыкъ (–) къоюлувы	146
Адий джумле.....	147
Джумленинъ экинджи дередже азалары	148
Джумледе сёз сырасы	149
Тамамлайыджы	150
Вастасыз тамамлайыджы	151
Иляве	152
Айырыджы суаллер	153
Алынъ бильдирген маналары	154
Теркибине коре адий джумлелернинъ чешитлери	155
Эки теркипли адий джумле	156
Бир теркипли джумлелернинъ чешитлери	157
Джумленинъ сойдаш азалары	158
Сойдаш азалы джумледе виргюль къоюлувы	159
Умумийлештириджи сёзлер	160
Кириш сёзлернинъ манасы	161
Джумленинъ айырылма азалары	162
Джумленинъ айырылма азалары	163
Кочюрильме лаф	164

9 сыныф

Муреккеп джумле	166
Тизме муреккеп джумлелерде къулланылгъан багълайыджылар	167
Тизме муреккеп джумлелернинъ чешитлери.....	168
Табили муреккеп джумле	169
Табили муреккеп джумлелернинъ чешитлери	170
Ал табили муреккеп джумлелернинъ чешитлери	171
Терминлер лугъаты	172

Окъув къуланмасы

Велиулаева А.
Къырымтатар тилининъ
грамматикасындан
ДЖЕДВЕЛЛЕР

Орта мектепнинъ
5 - 9 сыныфлар талебелери ичюн

Нешрият директоры *Г.Э.Муртазаева*
Баш муаррир *И.Б.Чегертма*
Техн. муаррир *М.Дж.Курбидинова*
Бедий муаррир *Э.А.Сеит-Аметова*
Корректор *Г.М.Дудакова*
Операторлар *Л.Н.Ибрагимова,*
М.А.Усеинов,
С.А.Царев

Басмаханеге 6.01.99 берильди. Басмагъа 15.01.99 рухсет этильди. Бичими: 70x100 1/16. «Таймс» гарнитурасы. Басма т.11,0. Шартлы басма т.14,19. Нешрият басма т. 2,00. 25 № сымарыш. Джеми 1 000 нухса.

Къырымдевокъувпеднешир
333000, Симферополь ш., Горький с., 5.

«Таврида» нешриятынынъ басмаханесинде басылды.
333070, Симферополь ш., Генерал Васильев с., 44.